

აპოლონ თაბუაშვილი

საქართველოში ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელების, დამზადებისა და ფასების საკითხისათვის

საქართველოში ცეცხლსასროლი იარაღის დამზადება XVII-XVIII საუკუნეებში დაიწყო.¹ ამ პროცესმა, ბუნებრივია, თოფ-დამბაჩების მოსახლეობაში გავრცელებას შეუწყო ხელი. ამჯერად, ჩვენი მიზანია, პირველად წაყრობზე დაყრდნობით გაავარკვიოთ მოსახლეობაში გავრცელებული ცეცხლსასროლი შეიარაღების (თოფების, ტყვია-წამლის და ა.შ.) დამზადების საკითხი და მათი ფასები.² შესაბამისად, განვსაზღვროთ, თუ რამდენად ხელმისაწვდომი იყო მოსახლეობის ფართო ფენებისათვის ამ იარაღის შეძენა. ამისათვის საჭიროდ მიგვაჩნია, რომ ცეცხლსასროლი იარაღის ფასები შევადაროთ ხორბლის, მსხვილფეხა პირუტყვის ან სხვა პირველადი მონხარების პროდუქტის ფასებს. ვიდრე ზემოთ დასახელებულ პრობლემატიკას შევეხებით, თავდაპირველად მიმოვიხილავთ ცეცხლსასროლი შეიარაღების დამკვიდრებისა და გავრცელების საკითხს საქართველოში.

მიუხედავად იმისა, რომ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნული ხანის ქართული შეიარაღების შესახებ გარკვეული მოსაზრებები არის გამოთქმული³, ბო-

¹ ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. ნაკვ. 3-4. თბ. 1962, გვ. 280-282; კ. ჩოლოყაშვილი, მ. ქაფიანიძე. ქართული საჭურველი. ეთნოლოგიური ძიებანი. IV. თბ. 2010; მ. ქაფიანიძე. ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების ისტორიისათვის. „საისტორიო ვერტიკალები“. №16. თბ. 2008; აკ. კლიშიაშვილი. საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. IV. თბ. 1962.

² ამ შემთხვევაში ვეხებით, მხოლოდ, მოსახლეობაში გავრცელებულ შეიარაღებას და არა საარტილერიო საქმეს.

³ იხ.: ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, გვ. 280-282; ს. კაკაბაძე. კრწანისის ომი. თბ. 1991, გვ. 66-79; ივ. შაიშველაშვილი. კრწანისის ომი. თბ. 1965, გვ. 8-29; ი. ცინცაძე. აღა-მაჰმად ხანის თავდასხმა საქართველოზე. თბ. 1969, გვ. 91-101. კ. ჩოლოყაშვილი. თოფი ქართული წარწერებით. საქართველოს სახელმწი-

ლო დრომდე ცეცხლსასროლი იარაღის მოსახლეობაში მასობრივად გავრცელების საკითხი საფუძვლიანი შესწავლის საგანი არ გამხდარა.⁴ 2013 წელს დაიბეჭდა ჩემი სტატია „მასალები გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის“, სადაც განხილულია ცეცხლსასროლი შეიარაღების ერთ-ერთი სახეობის, ხელფუძბარების, ქართლ-კახეთის სამეფოს შეიარაღებაში დამკვიდრების საკითხი. შესავალ ნაწილში მოკლედ შევეხე თოფ-დამბაჩების გავრცელების პრობლემატიკას და აღვნიშნე, რომ საქართველოში ცეცხლსასროლი იარაღი მასობრივად XVIII საუკუნეში დამკვიდრდა.⁵ 2014 წელს დაიბეჭდა მ. წურწუმიას ვრცელი სტატია „ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში“, სადაც, სხვა მნიშვნელოვან საკითხებთან ერთად, ავტორი პირველწყაროებზე დაყრდნობით გვაძლევს საქართველოში XVI-XVIII საუკუნეებში ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელების სრულ ანალიზს. მისი დასკვნითაც, ქართველების შეიარაღებაში თოფები XVI საუკუნიდან გამოჩნდა და XVIII საუკუნის დამდეგიდან საყოველთაოდ გავრცელდა.⁶

ვო მუხეუმის მოამბე. XVII-წ. თბ. 1953; კ. ჩოლოყაშვილი, მ. ქაფიანიძე. ქართული საჭურველი; მ. ქაფიანიძე. ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების ისტორიისათვის; ჯ. შარაშენიძე. ქართული სამხედრო ხელოვნება. თბ. 2008.

⁴ XVII საუკუნის II ნახევარში მოსახლეობის შეიარაღების საკითხს მოკლედ ეხება ს. კაკაბაძე. იხ.: ს. კაკაბაძე, საამილახვროს დავთარი მე-17 ს. ნის მეორე ნახევრისა. ტფ. 1925.

ს. კაკაბაძე, ასევე, მოკლედ ეხება საქართველოში ცეცხლსასროლი შეიარაღების გავრცელების საკითხს XVIII საუკუნეში ნაშრომში – კრწანისის ომი, სადაც ავტორი უთითებს, რომ ქართლ-კახეთის ქვეითი ჯარი ფარხმალთ და შუბებით იყო შეიარაღებული, ხოლო ცხენოსნები – თოფით. იხ.: ს. კაკაბაძე. კრწანისის ომი, გვ. 72. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ეს მოსაზრება არ არის სწორი.

ყურადღებას იქცევს, აგრეთვე, ე. ასტვაცატურიანის საინტერესო ნაშრომი. ავტორი ყოველგვარი წყაროს დასახელების გარეშე აღნიშნავს, რომ XVIII საუკუნის II ნახევარში ქართულ ჯარში დამკვიდრდა ცეცხლსასროლი იარაღი, რასაც ერეკლე II-ის სახელს უკავშირებს, თუმცა იქვე დასძენს, რომ ის გააჩნდა ჯარის მხოლოდ 38%-ს. იხ.: Э. Г. Аствацатурян. Оружие народов Кавказа. Москва-Нальчик, 1995, გვ. 153. ეს მოსაზრება, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, არასწორია.

⁵ ა. თაბუაშვილი. მასალები გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. VII. თბ. 2013, გვ. 216.

⁶ მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში. საისტორიო კრებული. 4. თბ. 2014, გვ. 110-137.

ამჯერად, მხოლოდ ზოგადად მიმოვიხილავთ თოფ-დამბაჩების საქართველოში გავრცელების საკითხს.

საქართველოში ცეცხლსასროლი იარაღი ნელი ტემპებით მკვიდრდებოდა, რისი მიზეზიც ადგილობრივი წარმოების განუვითარებლობა იყო. თუმცა თოფ-დამბაჩები საქართველოში მაინც შემოდიოდა. ეს შესაძლებელი იყო, როგორც სამხედრო ნადავლის მოპოვების, ასევე, იმპორტის გზით. ნადავლი და იმპორტი ვერ უზრუნველყოფდა მოსახლეობაში თოფების მასობრივ გავრცელებას. ამას ადასტურებს დოკუმენტური მასალა – რუსი ელჩების ცნობით, XVI საუკუნის ბოლოს კახეთის სამეფოში, რომელიც ეკონომიკურად სხვა ქართულ სამეფო-სამთავროებთან შედარებით დაწინაურებული იყო და სამეფო კარი განსაკუთრებით ზრუნავდა ცეცხლსასროლი იარაღის წარმოების დანერგვაზე, სამხედრო ძალებიდან მხოლოდ 500-კაციანი რაზმი ყოფილა თოფებით შეიარაღებული, ხოლო ძირითადი ბირთვი, 13 000 კაცი, ფარ-ხმალს, შუბს და მშვილდს ატარებდა.⁷ ს. კაკაბაძის გამოთვლით, იმ პერიოდის კახეთში თოფით სამხედრო ძალების მხოლოდ 3,7% იყო შეიარაღებული.⁸ რადგან XVI საუკუნის განმავლობაში, სხვა ქართული სამეფო-სამთავროებისაგან განსხვავებით ირანელთა და ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლებში კახეთის სამეფო თითქმის არ იყო ჩაბმული, იქ სამხედრო ნადავლის სახით თოფების გავრცელების ფაქტები მინიმალური იქნებოდა.

ამ მხრივ განსხვავებული მდგომარეობა იყო ქართლისა და იმერეთის სამეფოებში, სადაც თოფების გავრცელების საშუალებად იმპორტთან ერთად სამხედრო ნადავლიც დიდ როლს თამაშობდა. ამის მაგალითები წყაროებში უხვად მოგვეპოვება, გავიხსენოთ ლუარსაბ I-ისა (1527-1556 წწ.) და სიმონ I-ის (1556-1569, 1578-1600 წწ.) გადახდილი ბრძოლები ან თუნდაც 1543 წლის ქარაღაქის ბრძოლა სადაც ქართულმა ჯარმა იმერეთის მეფე ბაგრატ III-ის (1510-1565 წწ.) ხელმძღვანელობით გაანადგურა ოსმალთა ლაშქარი და ხელთ იგდო მათი არტილერია და სხვა შეიარაღება. ზემოთთქმულიდან გამომდინარე, შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ქართლისა და იმერეთის სამეფოებში ცეცხლსასროლი იარაღი კახეთის სამეფოსთან შედარებით მეტად იყო გავრცელებული, თუმცა ის საერთო შეიარაღებაში გადამწყვეტ როლს ვერ ითამაშებდა. ამ პერიოდში ქართველთა მხრიდან ბრძოლებში ირანული

⁷ С. А. Белокуров. Сношения России с Кавказом. Выпуск 1-й. 1578-1613 гг. Москва, 1889, გვ. 171.

⁸ ს. კაკაბაძე. საამილახვროს დავთარი მე-17 ს-ნის მეორე ნახევრისა, გვ. VI.

და ოსმალური ზარბაზნის გამოყენების ერთეული ფაქტებიც დასტურდება.⁹

წყაროებით ღვინდება, რომ XVII საუკუნეში ცეცხლსასროლი შეიარაღება საგრძნობლად გაზრდილა. XVII საუკუნის შუა ხანებში რუსი ელჩები იმერეთის სამეფოში რამდენიმე ათასი მეთოფის არსებობას ადასტურებენ, რომლებსაც პატრუქიანი თოფები ჰქონიათ.¹⁰

XVII საუკუნის II ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შეიარაღების შესახებ დაზუსტებულ ინფორმაციას იძლევა საამილახვროს დავთარი, სადაც თითოეული მოსახლის შეიარაღება არის აღწერილი.¹¹ დავთარში სულ აღწერილია 901 კომლი, საიდანაც 1326 მოლაშქრე გამოდიოდა. მათგან 442 მოლაშქრე თოფით იყო შეიარაღებული, რაც საერთო მაჩვენებლის 1/3, ანუ დაახლოებით 33%-ია. 451 მოლაშქრე შუბით (დაახლ. 34%), 309 – მშვილდით (დაახლ. 23%) გამოდიოდა, ხოლო 114 ბოგანო (დაახლ. 8,5%) უიარაღო იყო. 10 ბოგანოს შემთხვევაში შეიარაღება ნაჩვენები არ არის.¹² თოფის, შუბის და მშვილდის გარდა მოსახლეობა ხმლებითაც იყო შეიარაღებული, რადგან ამ დროს ხელჩართული ბრძოლის გარეშე სამხედრო ოპერაციები ფაქტობრივად არ წარმოებდა. როგორც ჩანს, შეიარაღებაში ხმალი ავტომატურად იგულისხმებოდა და მას საგანგებოდ არ აღნიშნავდნენ.

ერთი სიტყვით, XVII საუკუნის II ნახევარში ცეცხლსასროლ იარაღს საამილახვროს ყმა-გლეხთა ერთი მესამედი (მათ შორის 22 ბოგანო) ფლობდა. საამილახვროში, ბუნებრივია, ყმა-გლეხების გარდა, ცხოვრობდნენ აზნაურები და თავადი ამილახვრები, რომლებიც უცილობლად თოფებით (ამ შემთხვევაში გაცილებით ძვირადღირებული და მაღალი ხარისხის) იქნებოდნენ შეიარაღებულები. მათი რაოდენობა არც თუ ცოტა იყო. ამილახვრები იმ დროისათვის ათზე მეტი აზნაურული საგვარეულოს მფლობელებად გვევლი-

⁹ ვრცლად იხილეთ: მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 115-116.

¹⁰ ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1650-1652 წწ. რუსული ტექსტი ქართული თარგმანით და ხელნაწერის მიმოხილვით გამოსაცემად მოამზადა იასე ცინცაძემ. თბ. 1970, გვ. 153, 263.

¹¹ იხ.: ს. კაკაბაძე. საამილახვროს დავთარი მე-17 ს-ნის მეორე ნახევრისა.

¹² ს. კაკაბაძე. საამილახვროს დავთარი მე-17 ს-ნის მეორე ნახევრისა, გვ. IV-V. ს. კაკაბაძეს აბსოლუტურ ციფრებში არ აქვს საერთო პროცენტი გამოყვანილი. მას ცალ-ცალკე აქვს აღნიშნული „მოსაურეთა“ და ბოგანოთა შეიარაღება. მ. წურწუშიას მეთოფეთა რაოდენობა დაანგარიშებული აქვს მოლაშქრეთა საერთო რაოდენობიდან და, ანალოგიურად, უთითებს 33%-ს. იხ.: მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 226.

ნებიან.¹³ ეს საგვარეულოები, თავის მხრივ, რამდენიმე ათეულ ოჯახს შეადგენდა. აქედან გამოდინარე, ამილახვრებისა (ასევე, რამდენიმე ოჯახი) და მათი აზნაურების ჩათვლით საამილახვროში, ყმების გარდა, 100-ზე მეტ თავად-აზნაურს გააჩნდა თოფი. ასე რომ, XVII საუკუნის II ნახევარში თავად-აზნაურების ჩათვლით საამილახვროს საერთო მოსახლეობის 40%-მდე თოფით შეიარაღებული ყოფილა. ეს მონაცემი შეგვიძლია გავავრცელოთ მთელ აღმოსავლეთ საქართველოზე (ანალოგიური მდგომარეობა უნდა იყოს დას. საქართველოშიც). თოფების ასეთი მასობრივი გავრცელება ადგილობრივი წარმოების განვითარებით უნდა აიხსნას. აქვე აღვნიშნავთ, რომ XVII საუკუნეში ქართული ჯარი ოსმალურ და ირანულ არტილერიას კიდევ უფრო ინტენსიურად იყენებდა.¹⁴

XVIII საუკუნის I ნახევრის მოსახლეობის აღწერის დავთრებით და სხვა წყაროებით დგინდება, რომ ამ პერიოდში ცეცხლსასროლი იარაღი საყოველთაოდ იყო გავრცელებული. ამის დამადასტურებელია კახეთის მოსახლეობის აღწერის დავთრები.¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი დავთრებს, მასში მოხსენიებული პირების მიხედვით, XVIII საუკუნის I მეოთხედით ათარიღებს.¹⁶ დავთრის მიხედვით, მოსახლეობის აბსოლუტურ უმრავლესობას თოფი გააჩნდა. თოფები არ გააჩნდა მხოლოდ ყმა-გლეხთა უკიდურესად გაჭირვებულ ნაწილს. მაგალითად, სოფელ კონდოლის აღწერილი 15 კომლიდან თოფი გააჩნდა თხუთმეტივეს;¹⁷ კალაურში აღწერილი 44 კომლიდან 41 თოფითაა შეიარა-

¹³ იხ.: დ. გვრიტიშვილი. ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობების ისტორიიდან. თბ. 1955; ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის. თბ. 2010, გვ. 108.

¹⁴ ვრცლად იხილეთ: მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 126-130.

¹⁵ დავთრები დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში (ხეც) – Hd-1603, Hd-1605, Hd-1607, Hd-1608, Hd-1609, Hd-1625, Hd-5186, Hd-6110. უკანასკნელი სამი ნაწილის გარდა, ყველა მათგანი გამოსაცემად მოამზადა ივ. ჯავახიშვილმა, რომლებიც, აღნიშნულ სამ ნაწილთან ერთად, მოგვიანებით, 1967 წელს, გამოსცეს დ. მეგრელაძემ და ნ. ჯავახიშვილმა. იხ.: ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები. წიგნი I. აღმოსავლეთ საქართველოს XVIII ს. ხალხის აღწერის დავთრები. თბ. 1967, გვ. 7-104, 266-270.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია. წიგნი პირველი. ტფ. 1930, გვ. 17-18.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები. წ. I, გვ. 77; ხეც. Hd-1607.

ლებული. თოფი არ გააჩნია 3 ობოლს;¹⁸ პატარძელის 91 კომლიდან თოფით არის შეიარაღებული 71. ზოგიერთ შემთხვევაში ოჯახში 2 და 3 თოფია. თოფი (და არც სხვა შეიარაღება) არ გააჩნია 13 ბოგანოს, 2 ობოლს, 2 სხვა კომლს, 3 კომლის შემთხვევაში კი შეიარაღების შესახებ არ არის მითითება.¹⁹ ერთი სიტყვით, აღწერის დავთრიდან ირკვევა, რომ XVIII საუკუნის I ნახევარში კახეთის მოსახლეობის 80%-ზე მეტს ცეცხლსასროლი იარაღი გააჩნდა. დავთრებში სხვა ტიპის შეიარაღება აღწერილი არ არის, რაც გვაფიქრებინებს, რომ საბრძოლო ოპერაციები უკვე მშვილდისა და შუბის გარეშე ხორციელდებოდა. ხელჩართული ბრძოლის დროს კი ხმალ-ხანჯალს იყენებდნენ, რაც, ისევე, როგორც ზემოთგანხილულ საამილახვროს დავთრის შემთხვევაში, აქაც არ აისახა. დაახლოებით ანალოგიური სურათია ქართლის სამეფოში. მ. წურწუშიამ ყურადღება გაამახვილა ვახტანგ VI-ის გაცემულ 1720 წლის ორ დოკუმენტზე, სადაც საუბარია სვეტიცხოვლისა და კათალიკოსის ყმების მობილიზაციასა და მათ შეიარაღებაზე. ერთ-ერთ დოკუმენტში აღნიშნულია: „...*იქმნა კომლი ხუთას ოთხმოცდა ოთხმეტი, ბოგანო ას ოცდაცამეტი. ორივე ერთად შეიდას ოცდაშვიდი... რაც ამაში კომლი სწერია, სულ ყველამ თოფი უნდა იშოვნოს, ბოგანომ ფარჯმალი და საფთე მშვილდი წაძოილოს. რაც სახლში საბატოს კაციშვილი და აზნაურშვილია, ვერ დაგაკლდება. ვისაც შეეძლოს, თოფიც იქონიოს და შუბიცა, ვისაც არა და თოფი წაძოილოს...“²⁰ მეორე დოკუმენტიც დაახლოებით ანალოგიურ ინფორმაციას იძლევა. ვახტანგ VI-ის ბრძანებით, ბოგანოს გარდა, ყველას თოფით ან თოფითა და შუბით ლაშქრობა ევალებოდა, ხოლო ბოგანოებს ფარ-ხმალით და მშვილდით ლაშქრობის ვალდებულება გააჩნდათ.²¹ როგორც ვხედავთ, 1720 წლისათვის სვეტიცხოვლისა და კათალიკოსის ყმების დაახლოებით 80% თოფით იყო შეიარაღებული. ეს მონაცემი შეგვიძლია ზოგადად მთელ ქართლზე გავავრცელოთ. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ კახეთის მოსახლეობის შეიარაღებისაგან განსხვავებით ქართლში ჯერ კიდევ გვხვდება მშვილდით, შუბითა და მხოლოდ ფარ-ხმალით შეიარაღებულები. ეს მცირე განსხვავ-*

¹⁸ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები. წ. I, გვ. 81-82; ხეც. Hd-1608.

¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები. წ. I, გვ. 31-33; ხეც. Hd-1605.

²⁰ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. ტ. I. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბ. 1940, გვ. 185.

²¹ მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 131-132.

ვება, ჩვენი აზრით, განპირობებული უნდა იყოს „ლეკიანობის“ ფაქტორით. კერძოდ, XVIII საუკუნის I მესამედში ქართლთან შედარებით კახეთში და-ღესტნელთა შემოსევები ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა. კახეთის სამეფოს მოსახლეობას უმეტესად მათი მძარცველური შემოსევების მოგერიება უხდებოდა, მათთან ბრძოლა კი შუბითა და მშვილდით არაეფექტური იქნებოდა, რადგან ბრძოლები ძირითადად არა გაშლილ ველზე, არამედ სპეციფიკურად მიმდინარეობდა. სწორედ ამ ფაქტორს უნდა განეპირობებინა ეს განსხვავება.

XVIII საუკუნის შუა ხანებიდან ქართლის სამეფოს მოსახლეობის შეიარაღებაში მშვილდი და შუბი აღარ გვხვდება, ისინი მხოლოდ თოფებით არიან შეიარაღებულნი²², ბუნებრივია, ხმალ-ხანჯალთან ერთად. ყველაზე დატაკ მოსახლეობას კი უმეტეს შემთხვევაში შეიარაღების არც ერთი სახეობა არ გააჩნდა.

XVIII საუკუნის II ნახევარის მოსახლეობის აღწერის დავთრებში შეიარაღება მითითებული საერთოდ აღარ არის. ამ პერიოდში სამხედროვალდებულ მოსახლეობას თოფით ლაშქრობა უკვე ავტომატურად ევალებოდა. „მორიგე ჯარის“ განჩინებაში აღნიშნულია: „...ქ. ღმრთით, როდესაც ჯარი შემოგვეყრება, პირველს დღესაც და გასტუმრების დღესაც ჩვენ უნახავთ სანს, ამას გარდა, ყოველ კვირას თავისი სარქარდა და მიწაში უნახავდეს სანს.

იმ მორიგეში მოსულს კაცს იმ ერთის თვის სამყოფი ტყვია და წამალი სრულად უნდა ჰქონდესთ, რომელსაც კაცს რომ სამყოფი არ ექნება, სანს რომ ნახავთ, იარაღებს დაუხინჯავთ და ავად მოვეპყრობით...“²³

როგორც ვხედავთ, განჩინების მიხედვით, ყველა „მორიგეში მოსულს კაცს“ ტყვია-წამლის ერთი თვის მარაგი უნდა ჰქონოდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ის დაისჯებოდა. ტყვია-წამალი კი თოფს ესაჭიროებოდა. როგორც აღვნიშნეთ, მოლაშქრე რომ თოფით უნდა გამოცხადებულიყო, ამას განმარტება აღარც სჭირდებოდა. უკიდურესად ღარიბ მოსახლეობას კი, „მორიგეობის“ დროს, სავარაუდოდ, თოფი უნდა ეთხოვა. ოჯახის წევრების მიერ თოფის მონაცვლეობით გამოყენების პრაქტიკა წყაროებითაც დასტურდება: „...სამნი

²² ამ ფაქტის საილუსტრაციოდ მ. წურწუმისას მოაქვს პაპუნა ორბელიანის ცნობა, რომ XVIII საუკუნის 40-იან წლებში თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ როდესაც ყარაიაში მშვილდით ნადირობა მონდომეს, ის აღარავის აღმოაჩნდა. იხ.: მ. წურწუმია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 134-135, სქოლიო 124.

²³ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1965, გვ. 439.

ძმანი გახლავართ, ერთი თოფი [გვქონდა, ხან ერთი წამოვიღებდი, ხან მეორე, ხან მესამე – თიბათვეს, კათათვეს, მარიამობის თვეს სამნივე ერთმანერთზე ვაწერივართ...“, აცხადებს გლეხი გიორგი პანპალასშვილი ერეკლე II-ისადმი მიერთმეულ არზაში.²⁴

XVIII საუკუნის II ნახევრის ქართლ-კახეთის მოსახლეობაში თოფების მასობრივად გავრცელებას ადასტურებს მრავალი წყარო. მათგან აღსანიშნავია რუსი მოხელეების, კაპიტან იაზიკოვის²⁵, მოურავოვის²⁶ და პოლკოვნიკ ბურნაშოვის²⁷, ასევე, გერმანელი მოგზაურის, იაკობ რაინეგის ცნობები. იაზიკოვის გადმოცემით, ქართლ-კახეთში თითქმის ყველა მოსახლეს ჰქონდა თოფი და ისინი ოსტატურად ისროდნენ. ანალოგიურ ინფორმაციას გვაწვდიან სხვა ზემოთჩამოთვლილი პირებიც. იოანე ბატონიშვილის „კალმასობაში“ აღნიშნულია: „...ყოველ კაცს უკრავს თითო ჩახმაზი თოფზედ და ყოველს არტყია ლეკური და აქვთ თოფები...“²⁸

XVIII საუკუნეში ცეცხლსასროლი იარაღი დასავლეთ საქართველოშიც ფართოდ არის გავრცელებული, ეს დასტურდება იაზიკოვის²⁹, რაინეგის³⁰ და სხვ. ცნობებითაც.³¹ თუმცა წყაროებიდან ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოში ბრძოლის დროს ჯერ კიდევ იყენებენ შუბს. თოფები კი ვრცელდებოდა მხოლოდ იმპორტის გზით: „...იმერლები კმარობენ ომში თოფსა, კმალსა და შუბსა იმ რიგათ, როგორც ოსმალონი შეიბძიან, ქვეითიცა და უფრო ცხენოსანიცა... თოფსა, კმალსა და ტყვიას შობენ ოსმალოს ქვეყნიდამ, ყიზილბაშიდამ და ტფილისის // ქლაქიადამ...“, აღნიშნულია მაქსიმე აბაშიძის მიერ რუსეთის მთავრობისადმი შედგენილ 1769 წლის 14 მარტის

²⁴ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VII. სასამართლო არზა-ოქმები. ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1981, გვ. 337.

²⁵ Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Под редакцией А. А. Цагарели. Т. I. СПб. 1891, გვ. 184-185.

²⁶ Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, gv. 72.

²⁷ С. Н. Бурнашев. Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского. Тф. 1896, გვ. 6-7.

²⁸ იოანე ბატონიშვილი. კალმასობა. კ. კეკელიძის და აღ. ბარამიძის რედაქციით. 1936, გვ. 195.

²⁹ Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, გვ. 196.

³⁰ იაკობ რაინეგი. მოგზაურობა საქართველოში. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებელი დაურთო გ. გელაშვილმა. თბ. 2002, გვ. 136.

³¹ იხ.: მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 133-137.

მოხსენებით ბარათში.³² ყოველივე ეს გვაგვარაუდებინებს, რომ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შეიარაღებაში ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელების მასშტაბები უნდა ჩამოუვარდებოდეს აღმოსავლეთ საქართველოს მანველებლს.

რაც შეეხება არტილერიას, XVIII საუკუნის II ნახევარში უკვე თბილისში მზადდებოდა ზარბაზნები.³³

ყოველივე სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში აბსოლუტურად ყველა მოსახლეს გააჩნდა ცეცხლსასროლი იარაღი. როგორც აღინიშნა, ბოგანოებს, შეუძლებლებს და სხვა უკიდურესად გაჭირვებულ ყმა-გლეხთა ნაწილს თოფები არ ჰქონდა. იოანე ბატონიშვილის „სჯულდებაში“ მოსახლეობის შეიარაღების შესახებ აღნიშნულია: „...ყოელთა სულთა მამაკაცთა ჰქონდეთ თოფები, ვისაც შეეძლოს ჰსყიდვას და ვისაც არა, მანც უნდა ვაჰსყიდვინოთ თოფები და გავაწყნოთ იარაღით ქართველიც და სომეხიც. ამას გარდა, უნდა ჰქონდეს ყოველს კაცს, ქალაქში და ციხეთა შინა მსხლძომელთ და სხვათაცა, თითო ლიტრა თოფის წამალი შენახული სახლში თავისის სამყოფით ტყვიით და ტალიით...“³⁴

როგორც, ვხედავთ XVIII საუკუნის მიწურულს მოსახლეობის მცირე ნაწილს კვლავ არ გააჩნდა ცეცხლსასროლი იარაღი. მათი სავარაუდო რაოდენობა, ჩვენი აზრით, დაახლოებით 10-15%-ით უნდა განისაზღვროს. ამას ადასტურებს ზემოთ დამოწმებული ფაქტობრივი მონაცემები.

* * *

როგორც უკვე აღინიშნა, მოსახლეობაში თოფების მასობრივად გავრცელება ადგილობრივი წარმოების განვითარებამ განაპირობა. საქართველოში თოფ-დამზარების დამზადების ტექნოლოგია ოსმალეთიდან უნდა შემოსული-

³² ვ. მაჭარაძე. მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. ნაწ. III, ნაკვ. I. რუსეთ-თურქეთის ომი 1768-1774 წლებში და საქართველო. თბ. 1988, გვ. 300-301.

³³ იხ.: აკ. კლიმიაშვილი. საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში; ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 146-155; მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 137-169.

³⁴ იოანე ბაგრატიონი. სჯულდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების პროექტი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ივ. სურგულაძემ. თბ. 1957, გვ. 54.

ყო³⁵, რომელიც ცეცხლსასროლი იარაღის დამზადების საქმეში გაცილებით წინ იდგა და სტამბოლში დამზადებული თოფები ძვირად ფასობდა. თოფების დამზადება საქართველოში XVII საუკუნიდან დაიწყო. თავდაპირველად ეს პატრუქიანი თოფები უნდა ყოფილიყო, ხოლო, სავარაუდოდ, XVII საუკუნის მიწურულიდან უკვე კაჟის ჩახმახიან თოფებს ამზადებდნენ. კაჟის ჩახმახიან თოფებზე ოსმალეთის არმიის მასობრივად გადასვლა XVII საუკუნის ბოლოდან იწყება, რასაც მალევე მოჰყვა მისი კავკასიაში გავრცელებაც. საქართველოში, ისევე როგორც ოსმალეთში და მთელს ხმელთაშუა ზღვის არეალში, ამზადებდნენ კაჟის ჩახმახიანი საკეტის ერთ-ერთ ადრეულ ტიპს – მიკელეტის საკეტს, რომელიც XVI საუკუნეში ესპანეთში გამოიგონეს და აღნიშნულ რეგიონში XIX საუკუნემდე იყო გავრცელებული.³⁶ XVIII საუკუნის II ნახევარში საქართველოში ამზადებდნენ კაჟის ჩახმახის ერთ-ერთ ადგილობრივ ნაირსახეობას.³⁷ საუკუნის განმავლობაში საქართველოში პატრუქიანი თოფები მნიშვნელოვნად გაუმჯობესებული კაჟიანი თოფებით შეიცვალა. კაჟის ჩახმახიან თოფებზე გადასვლა ერთბაშად არ მომხდარა და, ჩანს, ეს ხანგრძლივი პროცესი იყო. XVIII საუკუნის II ნახევრის საბუთებში უკვე, ძირითადად, კაჟის ჩახმახიანი თოფები იხსენიება. იოანე ბატონიშვილიც „სჯულდებაში“ საგანგებოდ აღნიშნავდა, რომ ყველა მოსახლეს უნდა ჰქონდეს „*თოფის წამალი შენახული სახლში თავისის სამყოფით ტყვიით და ტალიით*“.³⁸ ტალი კი იგივე კაჟია.³⁹

საქართველოში თოფ-დამზადების დამზადების კერებად მიიჩნევა თბილისი, სამეგრელო, სვანეთი,⁴⁰ XVIII საუკუნიდან, ასევე, მდინარე მაჭახელას

³⁵ ამას მოწმობს ტერმინოლოგიაც, მაგ. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში აღნიშნულია: „ჩახმახი თურქთა ენათაა, მოკვესილი ჰქვიან ქართულად“. იხ.: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. II. ავტორგრაფიული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. თბ. 1993, გვ. 317.

³⁶ ვრცლად იხილეთ: მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 135.

³⁷ მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 179.

³⁸ იოანე ბაგრატიონი. სჯულდება, გვ. 54.

³⁹ „კაჟი ტალი, საღტილი, ცეცხლის ქვა“ – იხ.: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I. თბ. 1966, გვ. 350, ასევე: „ტალი კაჟი, კბილის ანახეთქი“ – სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. II, გვ. 132.

⁴⁰ დამბერტის ცნობით, სვანები „თოფს და თოფის წამალს თვითონ აკეთებდნენ“. დონ არქანჯელო დამბერტი. სამეგრელოს აღწერა. იტალიურიდან თარგმნა ალექსანდრე ჭყონიამ. რედ. ნ. ანთელავა. თბ. 1991, გვ. 153.

ხეობა⁴¹ და სხვა ადგილები.⁴² ცეცხლსასროლი იარაღის ფართო გავრცელებაში, ბუნებრივია, თბილისელი ხელოსნების საქმიანობას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. შესაბამისად, ჩვენ თბილისურ წარმოებას შედარებით მეტ ყურადღებას დავუთმობთ.

თავდაპირველად აღვნიშნავთ, რომ კაჟის ჩახმაზიანი თოფი სამი უმთავრესი დეტალისაგან შედგება, ესენია: ლულა, ჩახმაზი და კონდახი. ძვირადღირებულ იარაღს მეზარნიშეები ოქროთი, ვერცხლით ან სხვა ძვირფასი მასალით ამკობდნენ. კონდახს კი ზოგჯერ სპილოს ძვალი ამშვენებდა.

თავდაპირველად განვიხილოთ თოფის ლულები. მიუხედავად იმისა, რომ თოფის ლულების დამზადების ფაქტები საქართველოშიც ფიქსირდება (მაგ., მაჭახელას ხეობაში, სავარაუდოდ, სვანეთში და ა.შ.), უმეტესად ის მაინც იმპორტირებული იყო. თოფის ლულები საქართველოში, ძირითადად, ყირიმიდან შემოდებოდა.⁴³ ლულების მასობრივ იმპორტზე მეტყველებს XIX საუკუნის დასაწყისის საბაჟო ტარიფები, სადაც ერეკლე II-ისა (1744-1798 წწ.) და გიორგი XII-ის (1798-1800 წწ.) დროინდელი ვითარება ასახული.

⁴¹ მაჭახელას ხეობაში ცეცხლსასროლი იარაღის წარმოების შესახებ იხილეთ: ნ. ჩიჯავაძე. მაჭახელა (აჭარაში ცეცხლსასროლი იარაღის წარმოების საკითხისათვის). ლიტერატურული აჭარა. 4. 1961; ნ. კახიძე. ცეცხლსასროლი იარაღების დამზადების ისტორიიდან აჭარაში. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს კულტურა და ყოფა. 2. 1974.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ XVIII საუკუნის ქართულ საბუთებში თოფი „მაჭახელა“ დაფიქსირებული არ არის, რაც გვაფიქრებინებს, რომ იმ პერიოდში ოსმალეთის სახელმწიფოს საზღვრებში მოქცეულ მაჭახელას ხეობიდან თოფები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ჯერ არ ვრცელდებოდა.

⁴² იხ.: მ. ქაფიანიძე. ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების ისტორიისათვის (დამბახები). ეთნოლოგიური ძიებანი. III. თბ. 2007, გვ. 181.

⁴³ ყირიმიდან საქართველოში შემოდებოდა როგორც ლულები, ასევე ოსმალური და ევროპული თოფები, საიდანაც გავრცელდა სახელწოდება „ხირიმი“ (ყირიმი). ასევე, გავრცელებული იყო მეორე სახელწოდება – „მაჟარო“, ანუ „მაჯარი“ – უნგრული თოფის სახელწოდება. იხ.: ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. ნაკვ. 3-4, გვ. 281.

მ. ქაფიანიძე სწორად შენიშნავს, რომ ხირიმი ეწოდებოდა არა მხოლოდ ყირიმიდან შემოტანილ თოფს, არამედ ლულასაც, რომელიც ადგილზე იწყობოდა. ეროვნულ მუზეუმში დაცულ ნიმუშებზე დაკვირვებით, ასევე, აღნიშნავს, რომ XVIII საუკუნის I ნახევარში საქართველოში შემოდებოდა გლუვფლუდინი ლულები, ხოლო იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში კუთხვილფლუდინი. იხ.: მ. ქაფიანიძე. ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების ისტორიისათვის (დამბახები), გვ. 181-183.

თბილისში შემოტანილ საქონელზე დაწესებულ ტარიფთა შორის საგანგებო-
დაა აღნიშნული თოფის ლულები, როგორც „ჩუქურთმიანი“, ასევე, „სადა“.⁴⁴
აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ საბაჟო ტარიფებში ცალკე არ აისახებოდა ის
ტვირთი, რომელიც მასობრივად არ შემოჰქონდათ. მაგალითად, ზოგიერთ პრო-
დუქციაზე მითითებულია „სხვადასხვა წვრილმანი საქონელი“. ერთი სიტყვით,
თბილისური ცეცხლსასროლი იარაღი, ძირითადად, შემოტანილი თოფის ლუ-
ლებისაგან მზადდებოდა. ჩვენი აზრით, ეს განპირობებული არ უნდა იყოს ტექ-
ნოლოგიური განუვითარებლობით, თბილისში XVIII საუკუნის II ნახევარში
ხომ გაცილებით რთულ ცეცხლსასროლ იარაღს – „ევროპული კალიბრის“
ზარბაზნებს – ამზადებდნენ. ეს მხოლოდ იმპორტირებული პროდუქციის სი-
აფითა და მარტივად ხელმისაწვდომობით უნდა ავხსნათ. ერთ-ერთი მიზეზი
საქართველოში რკინის სიძვირეც იქნებოდა. ადგილობრივი რკინა ვერ აკმაყო-
ფილებდა მასზე გაზრდილ მოთხოვნილებას, ამიტომ უცხოეთიდან დიდი რა-
ოდენობით რკინა შემოჰქონდათ, რაც მნიშვნელოვნად აძვირებდა ფასს. ჩანს,
XVIII საუკუნეში თოფის ლულების დამზადების უკვე ტრადიციული კერები-
დან მისი მასობრივი შემოზიდვის შედეგად ადგილობრივი წარმოების საჭი-
როება არ იდგა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ შემოტანილი ლულები ძალზედ
გამძლე იყო და მისგან დამზადებულ თოფებს რამდენიმე თაობა იყენებდა.

რაც შეეხება ჩახმახების, კონდახებისა და, ზოგადად, თოფების ამწყობ
ხელოსნებს, ისინი XVIII საუკუნის წყაროებში ხშირად მოიხსენებიან. მა-
გალითად, 1766 წლის ნასყიდობის წიგნში ნახსენებია „მეთოფე მკრტიჩა“,⁴⁵
1767 წლის საბუთში – „მეჩახმახე არუთინა“,⁴⁶ 1774 წლის თბილისის
აღწერის დავთრის ნაწყვეტში მოიხსენიებიან ხელოსნები: „მეჩახმახე ავეტი-
ქა“, „მეკონდახე ოქროა“, „მეთოფე მარტირუზა“, „მეჩახმახე გოგია“, „მეკონ-
დახე იოანე“,⁴⁷ 1778 წლის მასის თვეში „მორივე ჯარში“ არ გამოცხადე-
ბულთა („დაკლებულთა“) სიაში აღნიშნულია „მეთოფე ხეჩატურა“, „მეთოფე

⁴⁴ ნ. ქოიავა. ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის
ქართლ-კახეთში. თბ. 1963, გვ. 190; პ. გუგუშვილი. ქართული საბაჟო ტა-
რიფი. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის (მსკი).
ნაკვ. IV. ტფ. 1937.

⁴⁵ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.). წიგნი პირვე-
ლი. შეადგინეს ნ. ბერძენიშვილმა და მ. ბერძენიშვილმა. თბ. 1962, გვ. 304.

⁴⁶ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.), გვ. 310.

⁴⁷ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები. წ.
I, გვ. 145-156.

მარქარა“, „მეთოფე მიკირტინა“.⁴⁸ აქ მოტანილია მხოლოდ აღწერის დავთრების ნაწყვეტებსა და სხვა სახის საბუთებში შემთხვევით დაფიქსირებული ხელოსნების ჩამონათვალი. რეალურად თბილისში გაცილებით მეტი იარაღის დამამზადებელი იქნებოდა. თოფის ნაწილების დამამზადებელი ოსტატები დაფიქსირებულია, ასევე, თბილისის გარეთაც. მაგალითად, 1781 წლის ერთ-ერთ დავთარში იხსენიება ცხინვალში მცხოვრები „გოლინაშვილი მეჩახმახე გასპარა“,⁴⁹ 1801-1802 წლების კახეთის ერთი კუთხის აღწერის დავთარში შეყვანილია სოფელ შილდაში მცხოვრები „მეჩახმახე ნონე“,⁵⁰ ხოლო თელავის მაზრის 1804 წლის აღწერაში – თელავში მცხოვრები „მეკონდახე“.⁵¹ ბუნებრივია, თოფის დამამზადებლები იქნებოდნენ სხვა დასახლებებშიც. როგორც ვხედავთ, თოფის ჩახმახები და კონდახები, თბილისის გარდა, რეგიონებშიც მზადდებოდა, რაც მაღალი მოთხოვნილებით აიხსნება.

თოფების დამამზადებელი თბილისელი ხელოსნები იოანე ბატონიშვილის „კალმასობაშიც“ არის მოხსენიებული: „...წავიდნენ მუნითგან, მივიდნენ ისევ მოედანზედ, იხილეს მუნ მეჩახმახეები, მეთოფეები და ხმლის მკეთებელნი...“.⁵² თბილისის პოლიციმეისტერი იოსებ შავუბატოვი XIX საუკუნის დასაწყისის თბილისის ხელოსნობის აღწერისას აღნიშნავს: „...ამზადებენ საკმაოდ კარგ თოფებსა და პისტოლეტებს. მჭედელთა ნაკეთობებიდან ცნობილია თოფის ჩახმახები...“. იგივე ავტორი გადმოგვცემს, რომ თბილისში ამზადდნენ ტყავის თოფების მოსართავებსა და თოფის ჩასადებებს.⁵³ ჩვენი დაკვირვებით, თოფის დამზადება შეეძლოთ არა მხოლოდ პროფესიით „მეთოფეებს“, არამედ „მეკონდახეებსაც“, რომლებიც ლულასა და ჩახმახს ხის კონდახებს არგებდნენ. ძვირადღირებული ზარნიშოანი თოფები კი საბოლოო სახეს „მე-

⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები. წ. II (XIII-XIX სს.). თბ. 1974, გვ. 140.

⁴⁹ ა. თაბუაშვილი. ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი). თბ. 2013, გვ. 60.

⁵⁰ გ. ბოჭორიძე. კახეთის აღწერა 1801-1802 წლისა. საქართველოს არქივი. წიგნი III. ტვ. 1927, გვ. 177.

⁵¹ გ. ბოჭორიძე. კახეთის აღწერა 1801-1802 წლისა. ცხრილი №4. თელავის მოსახლეობა წოდებათა მიხედვით 1804 წ.

⁵² იოანე ბატონიშვილი. კალმასობა, გვ. 195.

⁵³ მასალები XIX საუკუნის 10-იანი წლების საქართველოს ისტორიისათვის: იოსებ შავუბატოვი – აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის საშინაო მდგომარეობის აღწერა. რუსული ტექსტის ქართული თარგმანი, გამოკვლევით, კომენტარებით, საძიებლებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს ა. თაბუაშვილმა და გ. ჟუჟუნაშვილმა. თბ. 2015, გვ. 32, 35.

ზარნიშეების“ ნახელავის შემდეგ იღებდა.

მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ ეპოქაში საქართველოში თოფ-დამბაჩების დამამზადებელი შედარებით მსხვილი, მანუფაქტურული ტიპის საწარმო არ შექმნილა და ის მხოლოდ წვრილი ხელოსნობის პროდუქტს წარმოადგენდა, ქვეყნის მოთხოვნილებას მაინც სრულად აკმაყოფილებდა. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს შეიარაღება, ამ მხრივ, მეზობელი სახანოებისა და ირანის შეიარაღებასაც უსწრებდა და რეგიონში ერთ-ერთ საუკეთესოდ ითვლებოდა.

თოფების მასობრივად გავრცელებამ, ბუნებრივია, გაზარდა ტყვია-წამალზე მოთხოვნილება. საქართველოში ტყვიისა და თოფისწამლისათვის საჭირო ნედლეულის – გვარჯილა, გოგირდი, ნახშირი – არსებობამ ხელი შეუწყო მათ ადგილზე დამზადებას. ყველაზე გვიან XVII საუკუნიდან თოფისწამალს კუსტარულად ამზადებდნენ და ტყვიას აღნობდნენ თბილისში და საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, მათ შორის, სვანეთში, რაჭაში, ხევსურეთში და ა.შ.⁵⁴

XVIII საუკუნის II ნახევარში ქართლ-კახეთის სამეფოში თოფების მასობრივად გავრცელებამ და საარტილერიო საქმის წინა პლანზე წამოწევამ, ჩანს, თოფისწამლისა და ტყვიის მოთხოვნა კიდევ უფრო გაზარდა. თუ XVIII საუკუნის დასაწყისის თბილისის საბაჟო ტარიფში თოფისწამლის დასამზადებელი ნედლეულის, გოგირდის და გვარჯილის, ასევე, ტყვიის შემოზიდვა საგანგებოდ არ არის აღნიშნული,⁵⁵ განსხვავებულ მდგომარეობას ვხვდებით XIX საუკუნის დასაწყისში – საბაჟო ტარიფში ცალ-ცალკეა აღნიშნული გოგირდის, გვარჯილის და ტყვიის თბილისში შემოზიდვის ფაქტი, რაც ამ პროდუქციის მასობრივად შემოტანას ადასტურებს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ტყვია „მოტანილი მექარხნის მიერ საკუთარი ქარხნიდან“ თავისუფალი იყო საბაჟო გადასახადისაგან.⁵⁶ საქმე ის იყო, რომ ახტალისა და ალავერდის

⁵⁴ ვრცლად იხილეთ.: აღ. რობაქიძე. თოფისწამლის დამზადება პირაქეთ ხევსურეთში. ანალები. ტ. I. თბ. 1947; მ. ცინცაძე, მ. დემეტრაძე, ნ. კუციავა, გ. ცინცაძე, დ. ოტიაშვილი, რ. ჩაგუნავა. თოფის წამლის დამზადება ძველ სვანეთში (XVII საუკუნის I ნახევარი). საქართველოს ქიმიური ჟურნალი. ტ. 4. №2. თბ. 2004. მ. წურწუშია. ცეცხლსასროლი იარაღი XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 170-177.

⁵⁵ „დასტურდამალის“ მიხედვით, XVIII საუკუნის დასაწყისის თბილისის საბაჟოს ტარიფი ცხრილის სახით წარმოდგენილია ნ. ქოიავას ნაშრომში. იხ.: ნ. ქოიავა. ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში, გვ. 142-144.

⁵⁶ ნ. ქოიავა. ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში, გვ. 190-191.

სპილენძისა და ვერცხლის გამოსაღობი „ქარხნების“ ოსტატებს, ანუ „მექარხნებს“ სპილენძისა და ტყვიის გაყიდვის დროს დაწესებული ჰქონდათ შეღავათები. ცნობილია, რომ ახტალის ვერცხლის საწარმო დიდი რაოდენობით ტყვიას იძლეოდა.⁵⁷ ჯერ კიდევ 1770 წლისთვის, იაზიკოვის ცნობით, ტყვია თბილისში ირანიდან შემოჰქონდათ.⁵⁸ ჩანს, ადგილობრივი მცირე წარმოება იმ დროს საერთო მოთხოვნილებას ვერ აკმაყოფილებდა, ხოლო ახტალის ვერცხლისაღობი საწარმოს სრულფასოვნად ამუშავების შემდეგ, იმპორტირებული პროდუქციის საჭიროება აღარ იდგა. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ ფაქტორების გათვალისწინებით XVIII საუკუნის II ნახევარში ტყვია საგრძობლად გაიაფებული იყო.

დიდი მოთხოვნილებიდან გამომდინარე XVIII საუკუნის II ნახევარში თბილისში თოფისწამლის „ქარხანაც“ აიგო და წარმოება მონოპოლიზირებული გახდა. 1770 წელს მოქალაქე ისაია თაყუაშვილმა ერეკლე II-ის ნებართვით თოფისწამლის „ქარხანა“ ააშენა. მეფის ბრძანებაში აღნიშნულია, რომ თაყუაშვილის „მეტი კაცი ვერავინ დაანაყვინებდა და ვერც გვარჯილასა და თოფის წამალს გაჰყიდდა“:⁵⁹

გიულდენშტედტი დეტალურად მოგვითხრობს ამ საწარმოს შესახებ – „18 თებერვალს დავათვალიერე თოფისწამლის ფაბრიკა. აქ გამოყენებული (წამლის) შემადგენელი ნაწილების პროპორცია შემდეგია: 13 ციტრიანი ნაწილი გვარჯილა, 2 ნაწილი ანუ ციტრა გოვირდი და 2 ნაწილი ანუ ციტრა ნახშირი ტირიფისა ან თხილისა, ასეთ შემადგენლობას ნაყავენ მთელი დღე კაკლის-ხის სანაყში, რომელსაც შიგნიდან აქვს ოდნავ კონუსისებრი ფორმა, ზევით არის 10 დიუმი სიგანისა და 12 დიუმი სიღრმისა, აქვს გრანტის კონუსური ფილთაქვა, რომელთაც მთელი დღე ნაყავენ. ეს ფილთაქვა ზევით იწვევა ღერძის მეშვეობით, რომელიც ფეხით მოყავთ მოძრაობაში. შემდეგ წამალი იფხვნება სპილენძის როფში, რომლის სიგანეა ფუტი, სიმაღლე 2 დიუმი და ფსკერი აქვს ჩახვრეტილი. ერთი ციტრა წამალი რუსულ ფულზე

⁵⁷ იხ.: დ. გოგოლაძე, სამთამაღნო, სამთო-საქარხნო მრეწველობა საქართველოში და კაპიტალიზმის გენეზისის ზოგიერთი საკითხი (XVIII-XIX სს.). თბ. 1966, გვ. 13-14; ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 73-75.

⁵⁸ Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, გვ. 189.

⁵⁹ აკ. კლიშიაშვილი. საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში, გვ. 272.

ღირს 12-15 კაპიკი“⁶⁰

ღავით ბატონიშვილის ერთი წერილიდან ჩანს, რომ იაკობ რაინეგს XVIII საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოსა და 80-იანი წლების დასაწყისში თოფისწამლის „ქარხნისათვის“ აუგია სანაყის ახალი მოდელი – წარმოებაში გარკვეული სიახლე დანერგილა.⁶¹

XVIII საუკუნის 70-იან და 80-იანი წლების დასაწყისში რუსი მოხელეების (იაზიკოვის, ბურნაშოვის) შეფასებით თბილისში დამზადებული თოფისწამალი ცუდი ხარისხის იყო. ისინი ადარებდნენ რუსულ ანალოგს, რომელსაც, ბუნებრივია, თბილისური პროდუქტი ხარისხით ჩამოუვარდებოდა. თუმცა საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ლონდონში 1788 წელს ინგლისურ ენაზე გამოცემულ ანონიმი ავტორის ნაშრომში თბილისის „ქარხნის“ თოფისწამალი აღნიშნულია, როგორც ძალიან კარგი ხარისხის.⁶² რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, როგორც აღვნიშნეთ, თოფისწამლს ადგილზეც ამზადებდნენ, თუმცა უმეტესად მაინც იმპორტირებული იყო. მაქსიმე აბაშიძის ცნობით, „...თოფსა, კმალსა და ტყვიას შობენ ოსმალის ქვეყნიდამ, ყისილბაშიდამ და ტფილისის // ქლაქიდაძ. თოფის წამალს თუძცა იმერეთშიაც აკეთებენ, მაგრამ უფროსი ერთი ამ ზემოწერილის ქლაქებიდამ შობენ...“⁶³

* * *

ჩვენ არ გავგაჩნია არანაირი ცნობა იმის შესახებ, რომ სახელმწიფოს მოსახლეობის მასობრივად შეიარაღებისათვის რაიმე საყოველთაო ღონისძიება გაეტარებინა. თუმცა, წყაროებიდან ჩანს, რომ ცალკეულ შემთხვევებში მოსახლეობის დაბალი ფენების თოფებით აღჭურვას სამეფო კარი და ფეოდალები უზრუნველყოფდნენ. წყაროებში ამის შესახებ გარკვეული ინფორმაციები მოიპოვება. მაგალითად, ერეკლე II-ის წერილში კათალიკოსის სახელთუხუცეს ამილბარისადმი, რომელიც 1775 წლის 29 ოქტომბრით თარიღდება, აღნიშნულია: „მდინარე მისაბარებელი შევირდები ქართლსა და კახეთში შევაწერეთ. კახეთს გარდა, ქართლსა და ქლაქში, რაც მისის უწმინდე-

⁶⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. თბ. 1962, გვ. 15.

⁶¹ იაკობ რაინეგსი. მოგზაურობა საქართველოში, გვ. 39.

⁶² ს. კაკაბაძე. საქართველოს ეკონომიკური განვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში. მნათობი. №3. ტფ. 1924, გვ. 271.

⁶³ ვ. მაჭარაძე. მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. ნაწ. III. ნაკვ. I, გვ. 301.

სობის ძმის კ[ათალიკო]ზის ყმა არის, ამთ ექვსი კაცი აწერიათ. რომელიც სახლის კაციანი კაცი იყოს იმისთანა გამოიყვანე, ოცის წლიდამ მოკიდებულ ოცდაათწლამდინ რომ იყოს, ამგვარი უნდა მოვიდეს. იმ შავირდებს თითო ხელი ტანისამოსი, თითო წამოსასხამი ნაბადი, თითო თოფი და იარაღი, ხუთ-ხუთი მინალთუნი თეთრი უნდა მისცეთ...“⁶⁴

იმავე პერიოდში მცირერიცხოვანი რეგულარული ჯარის ნაწილები („თოფჩები“ (არტილერიისტები), „ქეშიკები“ (მეფის მცველი რაზმი), რომლებიც სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ ხელფასს იღებდნენ და მთლიანად სახელმწიფო ზრუნავდა მათ აღჭურვაზე, ჩაცმასა თუ კვებაზე) სამეფო კარისაგან იღებდა ცეცხლსასროლ შეიარაღებას.

გვაქვს ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ სახელმწიფო საომარი მოქმედებების დროს ზოგჯერ ტყვია-წამლით ამარაგებდა მოსახლეობისაგან შეკრებილ დროებით სამხედრო ძალებსაც. დავით ბატონიშვილის ცნობით, ერეკლე II-ს დაუარსებია სამხედრო კანტორა, სადაც ინახებოდა შეიარაღება: თოფ-ზარბაზნები, ტყვია-წამალი, ყუმბარები, პროვიანტი და ფურაჟი. მისივე ცნობით, აქედან ტყვია-წამლით ზოგჯერ მოსახლეობისაგან შეკრებილი დროებითი სამხედრო ძალებიც მარაგდებოდა.⁶⁵

ასევე, დასტურდება ფეოდალების მხრიდან მოსახლეობის თოფებით შეიარაღებაზე ზრუნვის ფაქტებიც. მაგალითად, 1780 წლის სასამართლო განჩინებაში თავადი დოლენჯაშვილი თავისი ყმის შესახებ აცხადებდა: „ჩემს ყმებთან დაგაყენეო... ძროხა მოგეც, ჩოხა, ქუდი, შენს შვილს – თოფ-იარაღი“⁶⁶ XVIII საუკუნის შუა ხანების უცნობი პირის მიერ შედგენილ „დანახარჯის ნუსხაში“ აღნიშნულია: „...სეხნიას მივეც ქრისტეშობის თვეში ერთი თოფი და ცხრა აბაზი“, აქვე ჩამოთვლილია სხვა ყმებისათვის გაწეული დანახარჯები;⁶⁷ XVIII საუკუნის დასასრულს შედგენილ დავით გოსტაშაბის-შვილის ანგარიშის წიგნში აღნიშნულია: „ის ბიჭი... პატარა გავზარდეთ. აღა-

⁶⁴ დ. გოგოლაძე. სამთამადნო, სამთო-საქარხნო მრეწველობა საქართველოში და კაპიტალიზმის გენეზისის ზოგიერთი საკითხი, გვ. 19.

⁶⁵ იხ.: დავით ბაგრატიონი. საქართველოს სამართლისა და კანონთმცოდნეობის მიმოხილვა. აპ. როგავას რედაქციითა და გამოკვლევით. თბ. 1959, გვ. 134.

⁶⁶ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V. სასამართლო განჩინებანი (XVIII ს.). თბ. 1974, გვ. 106.

⁶⁷ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გვიანფეოდალური ხანა. წ. I (ხელფასი, ქირა, ფასები). მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ. 1938, გვ. 75.

მაჰმად-ხანის მოსვლამდე ჩემთან იყო. მასუკან დასტური მივე, რომ თავის სარჩოს მოეკიდა და ეს მერმე წელიწადია მოვიყვანე. ცოლი შეირთო. ხარი მივეც, ორი თოფი მივეც, დავასახლე, ერთი კომლი კაცია...“⁶⁸ ისტორიულ საბუთებში ასეთი სახის სხვა ცნობებიც მოგვეპოვება.

მიუხედავად აღნიშნულისა, ბუნებრივია, მოსახლეობას ცეცხლსასროლი იარაღისა და ტყვია-წამლის შექმნა თავად ევალებოდა. ამის შესახებ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იოანე ბატონიშვილიც მიუთითებდა. აქედან გამომდინარე, საინტერესოა თოფისა და ტყვია-წამლის ფასების დადგენა და ცეცხლსასროლი იარაღის ფართოდ გავრცელების ეკონომიკური საფუძვლების განსაზღვრა.

თავდაპირველად აღვნიშნავთ, რომ ცეცხლსასროლი იარაღის, ისევე როგორც სხვა სახის შეიარაღების, ფასები განსხვავებული იყო. სამეფო ოჯახის წევრები და თავად-აზნაურები, ბუნებრივია, მათი ეკონომიკური მდგომარეობის შესაბამისად, ძვირადღირებული თოფ-დამზახებითა და ხმალ-ხანჯლით იყვნენ შეიარაღებულნი. ძვირადღირებულ ცეცხლსასროლ იარაღს წარმოადგენდა როგორც იმპორტირებული, ასევე, ადგილობრივი პროდუქცია, რომელიც ოქრო-ვერცხლით, სპილოს ძვლითა და სხვა ძვირფასეულობით იყო გაფორმებული. ასეთ თოფს „ზარნიშიანი თოფი“ ეწოდებოდა. გლეხები და მცირე ეკონომიკური შეძლების მქონე მოსახლეობა (ღარიბი მოქალაქეები, შესაძლებელია, ღარიბი აზნაურებიც) კი, ძირითადად, ადგილობრივი წარმოების იაფფასიანი „უზარნიშო“ თოფებით იჭნებოდნენ შეიარაღებულნი. აღნიშნული ეპოქის ისტორიული დოკუმენტები, სადაც დაფიქსირებულია შეიარაღების ფასები („დანახარჯების ნუსხები“ და სხვ.), შედგენილია მაღალი ფენის წარმომადგენელთა მიერ და, შესაბამისად, უმეტესად ძვირადღირებული შეიარაღების შესახებ გვაწვდის ინფორმაციას. თუმცა არსებობს მცირე რაოდენობის ისტორიული საბუთები, სადაც, ჩვენი დაკვირვებით, მასობრივად გავრცელებული (დაბალი ფენის) იარაღის ფასებიც არის დაფიქსირებული. თავდაპირველად შევეხებით ძვირადღირებულ შეიარაღებას და საილუსტრაციოდ რამდენიმე ცნობას მოვიტანთ. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს 1797 წლის ახლო ხანებში, სავარაუდოდ, ერეკლე II-ის ქონების ნუსხა, სადაც სხვა ნივთების ჩამონათვალთან ერთად აღნიშნულია:

⁶⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გვიანფოდალური ხანა. წ. III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება). მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ. 1955, გვ. 336.

„ჰ (ოთხმოცი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) მინანქრის ხმალ-ჯავარდენი.
ბ (ათი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) თოფი ფრანგული.
გ (ხუთი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) დამბახა ფრანგული.
დჳ (ორი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) წელსარტყამი იარაღი ბალთებით.
ე (ორი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) ღურბინ[დ]ი აძვ იარაღზე.
ვ (ხუთი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) საპირისწამლე ყადიმი ოქროს ყაწიძებით.
ზ (ორი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) საპირისწამლე ვერცხლისა სევადა.
იღ (თოთხმეტი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) ხანჯალი ოქროთი მოჭედილი.
ჟ (ოთხმოცდაათი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) ხანჯალი მურასა მინანქარი მარგალიტის ფონით.
კ (ექვსი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) ხანჯალი ეშმის ტარიანი გურჯაანის ნაცვლისეული.
...ხ (ექვსი მინალთული)	ქ. ა (ერთი) ნაბადი წამოსასხამი.
...ა (ერთი თუმანი)	ქ. ა (ერთი) ღურბინ[დ]ი დიდი.
ც (ორი მინალთუნი)	ქ. ა (ერთი) ხანჯალი საია“. ⁶⁹

როგორც ვხედავთ, სავარაუდოდ, ერეკლე II-ის შეიარაღების ერთი ნაწილის აღწერაში საგულისხმო ინფორმაციაა დაცული. ზემოთჩამოთვლილი შეიარაღებიდან ყველაზე ძვირადღირებული არის „ხანჯალი მურასა მინანქარი მარგალიტის ფონით“, რომლის ფასიც ოთხმოცდაათი თუმანია. ყველაზე დაბალფასიანი კი „ხანჯალი საია“ (ანუ სადა) არის. საიტერესოა თოფისა და დამბახის ფასები – „თოფი ფრანგული“ ათ თუმანად, ხოლო „დამბახა ფრანგული“ ხუთ თუმანად არის შეფასებული. ანუ თოფის ფასი იმავე წარმოების დაბბახის ფასთან შედარებით ორმაგია.

საინტერესოა, რომ ძვირადღირებული შეიარაღება ზოგიერთ ყმა-გლეხსაც ჰქონია. ომან ხერხეულიძის ყმა ბერი ბასილაძე ერეკლე II-ისადმი მით-

⁶⁹ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 275-276; ხეც. Hd-3668.

მეულ არზაში აღნიშნავს: „...მასუკან კიდევ ერთი სტამბოლის თოფი ვაძლივე, ხუთ-ექვს თუმანი ღირს...“. ეს გლეხი საკმაოდ შეძლებული ჩანს, რადგან იმავე საბუთით ირკვევა, რომ ის „კარგი ცხენის“ პატრონიცაა.⁷⁰ როგორც ვხედავთ, „ფრანგული“ თოფის მსგავსად სტამბოლში დამზადებული თოფიც საკმაოდ ძვირი – ხუთი-ექვსი თუმანი – ღირდა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ შეფასება მაინც პირობითია, რადგან სტამბოლშიც და ნებისმიერ ადგილას, რასაკვირველია, მზადდებოდა სხვადასხვა ფასიანი თოფები, თუმცა ეს ინფორმაცია ზოგად წარმოდგენას გვაძლევს ოსმალეთიდან იმპორტირებულ იარაღზე.

ჩვენთვის საინტერესო ცნობებს შეიცავს, ასევე, საამილახვროს სახლის წევრის, ბეჟან ამილახვრისშვილის XVIII საუკუნის 60-80-იანი წლებში გაწეული დანახარჯის ნუსხის ის ნაწილი, სადაც შეიარაღების ფასებზეა საუბარი. დოკუმენტში აღნიშნულია:

- „...⁷¹ (რვა ჟ. დავით ერისთავს მივყიდე რუსეთიდან თუმანი) მოტანილი თოფი ოთხ-უღელ ხარათ...
გ (საბი თუმანი) ჟ. მუხრანელი კაცისაგან ერთი ცხენი ვიყიდე სამ თუმნათ. ორი თუმანი – ერთი ჭაკი ცხენი მივე და ერთი თუმანი თეთრი...
იე (თხუთმეტი თუმანი) ჟ. ასპინძას რომ გავიმარჯვეთ, იქ ვიშოვნე ბედაური ცხენი. ვივი ხანმა მადლია თხუთმეტი თუმანი...
გ (საბი თუმანი) ჟ. ვერცხლით მოჭვდილი პირმრგვალი თოფი ვიშოვნე ასპინძას...
იე (ხუთი თუმანი) ჟ. ერთი ხმალი ვიყიდე ხუთ თუმნათა...“⁷¹

როგორც ვხედავთ, ბეჟან ამილახვრისშვილს, რომელსაც XVIII საუკუნის 70-90-იან წლებში ქართლ-კახეთის სამეფო კარზე მინბაშის (ათასისთავის) თანამდებობა ეკავა, რუსეთიდან მოტანილი თოფი რვა თუმნად გაუყიდა. რვა თუმანი კი ოთხი უღელი ხარის (8 ხარის) ფასი ყოფილა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ხარისა და ძროხის შეფასება მაინც პირობითია, რადგან იმავე პერიოდში მას 6 უღელ ხარში (ანუ 12 ხარში) 10 თუმანი გადაუხდია, ხოლო სხვა

⁷⁰ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VIII. სასამართლო არზა ოქმები და კერძო-სამართლებრივი აქტები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1985, გვ. 296.

⁷¹ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 81-83.

შემთხვევაში – 1 უღელში 15 მინალთუნი, ანუ 1,5 თუმანი.⁷² გამოდის, რომ ხარის ფასი პირობითად 7,5 მინალთუნიდან 1 თუმანამდე მერყეობდა.

ასპინძის ბრძოლაში ნაალაფარი „ვერცხლით მოჭედილი პირმრგვალი თოფი“ კი რუსეთიდან ჩამოტანილ ანალოგზე საგრძნობლად იაფი (სამი თუმანის ღირებულების) ყოფილა. ზემოთ დამოწმებულ წყაროებში არსებული ცნობების მიხედვით, ყველაზე იაფფასიანი სწორედ ეს თოფია. მიუხედავად ამისა, ის ვერ ჩაითვლება მოსახლეობაში ფართოდ გავრცელებულ იარაღად, რადგანაც საუბარია ვერცხლით მოჭედილ თოფზე. ბუნებრივია, გლეხის სახმარი თოფ-დამბახები მასზე გაცილებით იაფი ეღირებოდა.

აქვე საინტერესო ინფორმაციას ვიგებთ ცხენების ფასების შესახებ: საუკეთესო საბრძოლო ცხენი თხუთმეტი თუმანი (ანუ 150 მინალთუნი) ღირდა, ხოლო „ჭაკი ცხენი“ – ორი თუმანი. სხვა საბუთიდან ვიგებთ, რომ იმავე პერიოდში ზოგიერთი ცხენი, რა თქმა უნდა, არასაბრძოლო, ხუთ მინალთუნათაც იყიდებოდა.⁷³ თავადის საკადრისი ხმალი დაახლოებით ხუთი თუმანის ღირებულების ყოფილა.

ზემოთ მოტანილი იარაღის ფასების უკეთ აღსაქმელად მოკლედ შევეხებით იმდროინდელი ფულის ერთეულების წონას და პირველადი პროდუქტების ფასებს.

XVIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან თბილისის ზარაფხანამ შეწყვიტა ირანული საოკუპაციო ვერცხლის მონეტების მოჭრა. 1765/1766 წლებიდან 1798/1799 წლებამდე თბილისის ზარაფხანის პროდუქცია წარმოდგენილია ერეკლე II-ის მოჭრილი მონეტებით, რომლებიც „სირმა ვერცხლის“ (რაც „წმინდა ვერცხლს“, „სუფთა ვერცხლს“ ნიშნავს) სახელითაა ცნობილი. მაღალსინჯიანი (94%-იანი) ვერცხლისაგან იჭრებოდა ოთხი ძირითადი ნომინალი: „სირმა აბაზი“, 0,5 აბაზი, ანუ ორშაურაიანი, იგივე „სირმა-უზალთუნი“, „ერთნახევარი სირმა აბაზი“ (ნახევარი მარჩილი, ექვსშაურაიანი) და „სირმა-შაური“, ანუ აბაზის მეოთხედი. აბაზის საშუალო წონა 2,9 გრამია. ნახევარი აბაზის (უზალთუნის) წონა დაახლოებით 1,49 გრამს, ერთნახევარი აბაზის (ექვსშაურაიანის) – დაახლ. 4,64 გრამს, ხოლო შაურის – დაახლ. 0,7 გრამს შეადგენდა.⁷⁴

⁷² მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 81-82.

⁷³ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 349.

⁷⁴ ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. IV ნაწილი. ოსმალები, ირანელები და რუსები. სამონეტო საქმე და სამონეტო მიმოქცევა XVII საუკუნის-XVIII საუკუნის 30-იანი წლების საქართველოში. ავტორები: თ. დუნდუა, გ. დუნდუა. შექმდგენლები: ა. ბოშიშვილი, ა. თაბუაშვილი, ლ. თავაძე, ნ. ფიფია, ა. ჩიქობავა, ე. ავდალიანი. თბ. 2015, გვ. 39-42, 50-52.

ხუთი აბაზი შეადგენდა ერთ მინალთუნს, ხოლო 50 აბაზი, ანუ 10 მინალთუნი – 1 თუმანს. მინალთუნი და თუმანი საანგარიშო ერთეულები იყო და ამ სახელწოდების ნომინალები არ იჭრებოდა. შესაბამისად, ერთ მინალთუნში იანგარიშებოდა დაახლოებით 14,5 გრამი ვერცხლის აბაზები, ხოლო ერთ თუმანში – დაახლ. 145 გრამი. XVIII საუკუნის II ნახევარში ერთი აბაზი უდრიდა რუსულ 20 კაპიკს, ხოლო ერთი მინალთუნი – ეკატერინე II-ის მოჭრილ რუსულ მანეთს. ზემოთ მოტანილი იარაღის ფასები სწორედ ამ ნომინალებში არის მოცემული.

უფრო ნათელი რომ გახდეს შეიარაღების ფასების რეალური მსყიდველუნარიანობა, გაგარკვეოთ იმდროინდელი პირველადი პროდუქტების ფასები. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ერთი ხარის ფასი 7,5 მინალთუნთან 10 მინალთუნამდე (ერთ თუმანამდე) მერყეობდა. საუკეთესო ცხენის ფასი 150 მინალთუნი (15 თუმანი), „ჭაკი ცხენი“ 2 თუმანი, ხოლო ზოგიერთი ცხენი 5 მინალთუნი ღირდა. რაც შეეხება ხორბალს, გიულდენშტედტის ცნობით, 1772 წელს თბილისში ერთი ბათმანი, ანუ ერთი ლიტრა⁷⁵ ხორბალი რუსულ ფულზე ღირდა 8 კაპიკი.⁷⁶ შესაბამისად, 10 ლიტრა, ანუ ერთი კოდი ხორბალი თბილისში 80 კაპიკი, ანუ 4 აბაზი ღირდა. ერთი ლიტრა, გიულდენშტედტისავე ცნობით, $8\frac{3}{4}$ რუსულ ფუნტს შეადგენდა, რაც 3,6 კილოგრამს უდრის. ხოლო კოდი, ანუ 10 ლიტრა, 36 კილოგრამია.⁷⁷

თბილისისგან განსხვავებით, რეგიონებში ხორბალი შედარებით იაფი ყოფილა. გიულდენშტედტი კახეთში ერთი ბათმანის (ლიტრის) ფასს 6 კაპიკს ასახელებს,⁷⁸ რის მიხედვითაც, ერთი კოდის ფასი კახეთში 60 კაპიკი, ანუ 3 აბაზი გამოდის. ხორბლის ანალოგიური ფასია დასახელებული XVIII საუკუნის მიწურულს ერთ საბუთში: „*პურისა... გაყიდვა გებრძანებინა, სამ აბაზ იქით არავინ მაძლია...*“, ატყობინებდა თავად მანუჩარ თუმანიშვილს მისი მოხელე შიდა ქართლიდან.⁷⁹ ამ შემთხვევაშიც ქართლში ერთი კოდი

⁷⁵ გიულდენშტედტის მიხედვით, ბათმანის და ლიტრის წონა იდენტურია. იხ.: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 237.

⁷⁶ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 93.

⁷⁷ XIX საუკუნის 10-იან წლებში კოდის წონას 9 ფუნტით, ანუ დაახლ. 37 კილოგრამით განსაზღვრავდა თბილისის პოლიცემისტერი იოსებ შაგუბატოვიც. იხ.: მასალები XIX საუკუნის 10-იანი წლების საქართველოს ისტორიისათვის: იოსებ შაგუბატოვი – აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის საშინაო მდგომარეობის აღწერა, გვ. 53.

⁷⁸ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 255.

⁷⁹ გ. აკოფაშვილი. მანუჩარ თუმანიშვილის მეურნეობა (XVIII ს. მეორე

ხორბლის ფასი 3 აბაზით განისაზღვრებოდა. თუმცა გვაქვს სხვა მონაცემებიც. ბეჟან ამილახვრის შვილი თავის დანახარჯების ნუსხაში აღნიშნავდა: „... პური, რომ არ დამხვდა, რაც იმ წელიწადს პური მოუნდებოდა, მე მიყიდნია კოდი ოთხ აბაზათ...“. სხვა ადგილას კი 250 კოდი ხორბალი 175 მინალთუნად არის შეფასებული,⁸⁰ ანუ ერთი კოდი ხორბალი – 3 აბაზად და 2 შაურად. 1783-1784 წლებში სახელმწიფო გადასახადის შეკრებისას (კომლზე სამი კოდი ფქვილი, რომელიც გროვებოდა ნახევარი ფულადი გადასახადით, ნახევარი ნატურით) ერთი კოდი ფქვილის ფასი ერთ მინალთუნად (5 აბაზად) არის შეფასებული.⁸¹ ფქვილი, ბუნებრივია, ხორბალთან შედარებით ძვირი ღირდა. როგორც ვხედავთ, ხორბლის ფასი ცვალებადი იყო და საშუალოდ 1 კოდი (36 კილოგრამი) 3-4 აბაზი ღირდა.

იმავე წყაროებზე დაყრდნობით, ერთი ძროხის ფასი 4-5 მინალთუნია, ერთი ცხვრის ფასი კი – 4-7 აბაზი. თავადის საკადრისი ტანისამოსი დაახლ. 7 თუმნის ღირებულების ყოფილა.⁸² ხოლო დაბალი ფენების ტანისამოსის ფასები ასე გამოიყურება: „ნაბალი – ხუთი აბაზი, ჩოხა – ხუთი აბაზი, ახალუხი – ოთხი აბაზი, ორი წყვილი ქალამანი – აბაზი“.⁸³ ასეთ სურათს ვიღებთ XVIII საუკუნის II ნახევარში ზემოთჩამოთვლილი პროლექტისა და ნივთების ფასების შესახებ.

როგორც ვნახეთ, ჩვენ მიერ დამოწმებული ძვირადღირებული თოფების ფასი 3 თუმნიდან 10 თუმნამდე მერყეობდა. სავარაუდოდ, ზოგიერთი თოფი კიდევ უფრო ძვირადაც ფასობდა. 10 თუმნად (500 აბაზად) შეფასებული „ფრანგული“ თოფი კი რეალურად 125-167 კოდის, ანუ 4500-6000 კილოგრამი ხორბლის ეკვივალენტი ყოფილა. იმავე თოფის ფასად შესაძლებელი ყოფილა 10-13 ხარის, ან 20-25 ძროხის, ანდაც 100 გლეხის ჩასაცემელი ჩოხის და ა.შ. შექენა. „ვერცხლით მოჭედილი პირმრგვალი თოფის“ ფასად (3 თუმანის ღირებულების) იყიდებოდა 1350-1800 კილოგრამი ხორბალი, ან 6-7 ძროხა, ან 30 გლეხის ჩოხა და სხვა. ხოლო 90 თუმნად შეფასებული „ხანჯალი მურასა მინა[ნ]ქარი მარგალიტის ფოხით“ იყო 40-54 ტონა ხორბლის, ან 180-225 ძროხის, ან 900 გლეხის ჩოხის ტოლფასი. თავადის

ნახევარი – XIX ს. დამდეგი). კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. თბ. 1966, გვ. 410; ხეც. Hd-14394.

⁸⁰ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 79-81.

⁸¹ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, 70-80.

⁸² მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 78-82.

⁸³ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, 220-222.

ხმლის (5 თუმანი) ფასად კი იყიდებოდა 2250-3000 კილოგრამი ხორბალი, 10-12 ძროხა ან 50 იაფფასიანი ჩოხა.

როგორც ვხედავთ, ზედა ფენის ცეცხლსასროლი იარაღი თუ სხვა სახის შეიარაღება საკმაოდ ძვირი ღირდა და, ბუნებრივია, მის შეძენას მოსახლეობის ქვედა ფენები ვერ შეძლებდნენ. მათთვის ხელმისაწვდომი არაძვირფასად გაწყობილი შეიარაღება გაცილებით იაფი უნდა ყოფილიყო, სხვაგვარად ყმა-გლეხთა მასობრივი შეიარაღება ვერ მოხერხდებოდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იაფფასიანი შეიარაღების შესახებ არც თუ ბევრი ინფორმაცია მოგვეპოვება. ჩვენს ხელთ არსებული ცნობებიდან ერთ-ერთია აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ გამოქვეყნებული 1742 წლის დოკუმენტი, რომელიც შედგენილია გორჯასპი მდივნის (თუმანიშვილის) ხელით. იგი წარმოადგენს ხარჯების ნუსხას. ვინაიდან დოკუმენტში, იარაღის ფასის გარდა, სხვა მრავალი ნივთის ფასიცაა წარმოდგენილი (რაც თოფის ფასის სხვა პირველადი მოხმარების საგნების ფასების შედარების საშუალებას მოგვცემს), საჭიროდ ჩავთვალებთ მისი სრული სახით დამოწმება:

„ქკს :ულ: (1742 წ.)

ქ. მარტის 5, ღთისავარა და არაბოლლი რომ ნოქრათ გამოგვართვეს ამათი ხარჯი.

ჩ (ერთი მინალთუნი)	ქ. ღთისავარას ჩექმა.
ჩრნ (ერთი მინალთუნი და სამი შაური)	ქ. ამისი ქული.
ჩ (ერთი მინალთუნი)	ქ. ამისი საპერანგე სუსი ნაჭვით.
უ (ორი აბაზი)	ქ. ამისი ცხენის სამკერდული.
ნკე (შაურ ნახევარი)	ქ. ამისი თოფის ყალიბი.
ჩქ (რვა აბაზი)	ქ. ამისი სახალუხე თავისი მასალით.
რნ (სამი შაური)	ქ. ამისი თოფის წამალი.
უნ (ცხრა შაური)	ქ. ამისი ქოში.
ს (ერთი აბაზი)	ქ. ცხენის ტილო ღუშაყი.
რნ (სამი შაური)	ქ. თოფისთვის ტყვია.
ხ (ექვსი მინალთუნი)	ქ. ამისი მაუდის კაბა.
ჩრ (ერთი მინალთუნი და ორი შაური)	ქ. ამის ცხენის ქერი და ბზე ვიყიდეთ თორმეტის დღისა.
ტ (ექვსი შაური)	ქ. ამისი პაიჭი და ჩახჩურსაკრავი.

- რკ (ორი შაური და
ოთხი ფარა) ქ. ახალუხისა და პერანგის შესაკრავი
ხაითანი.
- ნი (თორმეტი ფარა) ქ. პერანგის გრეხილი.
- ც (ორი მინალთუნი) ქ. ამისი სახარჯო მივეციოთ.
- ყ (ოთხი აბაზი) ქ. ღთისავარას ცხენის თაქლთოს
გასაკეთები და კიდევ ცხენის ხარჯი.
- verso
- ჩყ (ცხრა აბაზი) ქ. ძველი ნოქარის, ბაყლისშვილის თა-
მაზას ჩოხა.
- ჩ (ერთი მინალთუნი) ქ. ამისი სახარჯო თეთრად მივეციო.
- ჩ (ერთი მინალთუნი) ქ. საყენოთ (ყაენისათვის – იგულისხმება
ნადირ შაჰი – ა.თ.) შაბ[უ]რანს სურსათის წა-
საღებათ რომ ურეში გვთხოეს, ურეში ვიქირა-
ეთ. ურემები კელმწიფემ (იგულისხმება ნადირ
შაჰი – ა.თ.) გვაპატია, აღარ გავგზავნეთ. მეუ-
რემ შემამშლელო გამოგვართო :ჩ: [მინალთუ-
ნი] – ათი თორმეტი დღე თქვენთვის მოვცდიო.
- ქ. ამ ხარჯის ჯამი იქნა ზეჯფლ [ორი
თუძანი, რვა მინალთუნი, ათი შაური და ექვსი
ფული]. ეს სათუძანიშვილოდამ უნდა აღვგეს და
პატრონებს მოვვეცეს.
- ქ. ამისგან დემეტრეს დაუხარჯავს თავი-
სი, რომ მაგიერი უნდა მიეცეს :ჯ: (რვა მი-
ნალთუნი); ბაყლისშვილის ცალი ყოწიში **საპი-
რისწამლით** – :ყ: (ოთხი აბაზი); ბაყლისშვი-
ლის **ხმალი** – :ჩ: (ერთი მინალთუნი);
ბაყლისშვილის **თოფი** – ც (ორი მინალთუნი).
- ქ. გორჯასპის დაუხარჯავს თავისი :ჰქ:
(ცხრა მინალთუნი და ერთი მარჩილი), რომ
მაგიერი უნდა მიეცეს. თანხა მიეცა: ჩოხა და
ღართი, ფასი :ცფ: (ორი მინალთუნი და ათი
შაური); **ხმალი** არაბოლლისა :ყ: (ოთხი აბა-
ზი), არაბოლლის **თოფი** – :ც: (ორი მინალთუ-
ნი)“.

კუთხეში იმავე
ხელით მიწერილია:

- „სხვა რაც ამაში დანახარჯი წერია,
ზოგი ცხენის ფასი და ზოგი სხვა საერთო
იყო, ის დახარჯულა“.
- განის მარცხენა აშიაზე: „პატარა გიორგისა დახარჯულა :ცუ:
(ორი მინალოთუნი და ორი აბაზი), უნდა
მიეცეს“.
- განის მარცხენა აშიაზე: „ქ. არაბოლლის თოფი :ც: (ორი
მინალოთუნი).
ქ. ამისი **ხმალი** :შ: (თვრამეტი შაური).
ქ. ამისი ნაბადი :ყ: (ოთხი აბაზი).
ქ. ამისი ხარჯი თეთრი :ჩფ: (ერთი
მინალოთუნი და ათი შაური).
ქ. ამისი **ტყვია წამალი** :ტ: (ექვსი
შაური).
ქ. ნიფხავი :ს: (ერთი აბაზი).
ამისი სარტყელი :ჩკე: (შაურნახვევარი)“.
- იქვე ცალკე იმავე ხელით:
„ქ. არაბოლლის ქუდი :ღ: (თოთხმეტი
შაური).
ქ. არაბოლლის ჩოხა : ჩღ: (ერთი
მინალოთუნი და თოთხმეტი შაური)“.⁸⁴

გორჯასპი მდივანი იგივე მონაცემებს უთითებს სხვა საბუთშიც, სადაც,
ასევე, წარმოდგენილია მისი დანახარჯები „ნოქრებზე“.⁸⁵

თავდაპირველად შევეხებით ლოკუმენტის რაობას. როგორც აღინიშნა,
საბუთის შემდგენელი გორჯასპი მდივანია. ის XVIII საუკუნის 30-60-იან
წლებში თუმანიშვილთა ყველაზე აქტიური წევრი იყო. მას სამეფო კარზე
მდივნის თანამდებობა ეკავა. გორჯასპი თუმანიშვილი, ასევე, განაგებდა მთე-
ლი სათუმანიშვილოს სამეურნეო საქმეებს. სხვა მემამულეებისაგან ის გა-
მოირჩეოდა თავისი შემოსავლებისა და გასავლების ზედმიწევნით ზუსტი

⁸⁴ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 1-2;
ხეც. Hd-1803.

⁸⁵ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 3-4;
მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 42-44.

დაანგარიშებით, მიწების, ყმა-გლეხებისა და გადასახადების დაწვრილებითი აღწერით. მოგვიანებით ეს საქმიანობა უკვე მისმა ვაჟმა, მანუჩარ თუმანიშვილმა, განაგრძო.⁸⁶ როგორც ვხედავთ, გორჯასპი მდივანს ამჯერადაც დაწვრილებით შეუდგენია აღნიშნული დანახარჯების ნუსხა. როგორც საბუთიდან ირკვევა, ეს არის „ნოქრის“ დანახარჯის ნუსხა. სპარსულად „ნოქარი“ მოსამსახურეს, შეიარაღებულ მსახურს, მეომარს ნიშნავს.⁸⁷ პაპუნა ორბელიანის ცნობით, ნადირ შაჰმა ქართლიდან 500 „ნოქარის“, ანუ შეიარაღებული მეომრის, გაყვანა ითხოვა.⁸⁸ ნადირ შაჰთან შეიარაღებული მეომრების გაგზავნა, ჩანს, სათავადოებს დაეკისრათ. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს სათუმანიშვილოზე შეწყრილი ორი „ნოქარისათვის“ გაწეულ დანახარჯებთან. ბუნებრივია, თუმანიშვილების მიერ ირანში გასაგზავნად დაქირავებული მეომრები მაღალი ფენის წარმომადგენლები არ იქნებოდნენ. ამაზე მათი სახელებიც – ღთისავარა და არაბოლლი – მეტყველებს. შესაბამისად, საბუთში ჩამოთვლილი შეიარაღება დაბალი ფენების საერთო შეიარაღების მსგავსი უნდა იყოს.

აქვე შევეხეთ 1742 წლისთვის აბაზის წონას. ამ პერიოდში თბილისის ზარაფხანაში იჭრებოდა და აღმოსავლეთ საქართველოში ტრიალებდა ირანული საოკუპაციო მონეტები. 1717 წლიდან შაჰ-აბას I-ის შემოღებული ნომინალი – აბაზი, რომლის სტანდარტული წონა იყო 7,5 გრამი, შემცირდა და შეადგინა 5,4 გრამი, ხოლო 1721 წლიდან – 4,63 გრამი. XVIII საუკუნის 40-იან წლებში აბაზი საშუალოდ იწონიდა 4,6 გრამს.⁸⁹ 50-იან წლებში აბაზის წონა კლების ტენდენციით ხასიათდება, ხოლო 1765/1766 წლებიდან ერეკლე II-ის მოჭრილი აბაზები, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საშუალოდ 2,9 გრამს იწონიდა. როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის 40-იან წლებში აბაზი ერეკლე II-ის მოჭრილ იმავე ნომინალთან შედარებით დაახლოებით 1,7 გრამით მეტს იწონიდა. შესაბამისად, სხვადასხვა პროლექციის ფასებიც განსხვავებული იყო.

საბუთში რამდენიმეგან თოფის ფასად 2 მინალთუნია დასახელებული. იმავე ტიპის სხვა საბუთშიც თოფი 2 მინალთუნადაა შეფასებული.⁹⁰ ერთ-

⁸⁶ ვრცლად იხილეთ: გ. აკოფაშვილი. მანუჩარ თუმანიშვილის მეურნეობა, გვ. 405-411.

⁸⁷ პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი. ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა. თბ. 1981, გვ. 262.

⁸⁸ პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი, გვ. 50.

⁸⁹ ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. IV ნაწილი, გვ. 8-18.

⁹⁰ იხ.: მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 3-4.

ერთ მათგანში ასეთი ჩანაწერია: „ც (ორი მინალთუნი) ქ. არაბ-ოღლის თოფი, მე უყიდე“⁹¹

„თოფის ყალიბი“, ანუ თოფის ჩასადები – 1,5 შაური, საპირისწამლე ერთი „ყოწიმით“, ანუ ყაწიმით⁹² 4 აბაზი ღირდა. საპირისწამლე სხვა საბუთებში შეფასებულია ორ შაურად.⁹³

ტყვია-წამალში გადაუხდიათ 3-3 შაური, რომლის რაოდენობა მითითებული არ არის. დოკუმენტებზე დაკვირვებით ირკვევა, რომ ტყვიისა და თოფისწამლის ფასი XVIII საუკუნის 40-იან წლებში თანაბარი ყოფილა. 1738 წლის „ნოქარის ხარჯის ნუსხაში“ უფრო დაკონკრეტებულია ტყვია-წამლის ფასი. აქ ორ ადგილას აღნიშნულია: „ტყვია-წამალი უყიდე შვიდი აბაზისა, ლიტრა ა (1)“. ტყვიისა და თოფისწამლის თანაბარი ფასებიდან გამომდინარე, გამოდის, რომ 1 ლიტრა თოფისწამალი (ისევე, როგორც ტყვია) ღირდა 7 აბაზი (ანუ ერთი მინალთუნი და 2 აბაზი). ლიტრა XVIII საუკუნის დასაწყისში 3 კილოგრამით განისაზღვრებოდა⁹⁴ და საუკუნის განმავლობაში ზრდის ტენდენციით ხასიათდებოდა. იმავე საუკუნის 70-იან წლებში, როგორც ვნახეთ, ლიტრა უკვე 3,6 კილოგრამია. ჩვენ არ ვიცით 1740-იანი წლებისთვის ლიტრის კონკრეტული წონა, თუმცა ის ამ ორ მონაცემს შორის მერყეობდა და პირობითად განვსაზღვრავთ 3,3 კილოგრამით. ერთი ლიტრა, ანუ სამ კილოგრამზე მეტი თოფისწამალი საკმაოდ დიდი მარაგი იყო, რადგან ერთ გასროლას დაახლოებით 15-20 გრამი ესაჭიროებოდა.

ნაბადის ფასი განსაზღვრულია 4 აბაზით, თუმცა სხვა დოკუმენტში მისი ფასი გაცილებით იაფი – 6 შაურია.⁹⁵ ბუნებრივია, ფასი ნაბადის ხარისხზე იყო დამოკიდებული.

ჩოხის ფასად ერთ შემთხვევაში 9 აბაზი, ხოლო სხვა ცნობით, 1 მინალთუნი და 14 შაურია დასახელებული. 1738 წლის საბუთში „ნოქარის“

⁹¹ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 170.

⁹² სულხან-საბას მიხედვით – „ვრმლის სამკარდლიე“ (იხ.: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. II, გვ. 264), ანუ მხარზე გადასაკიდებელი თასმა, რომელზეც ხმლის ქარქაშია ჩამოკიდებული, ის შეიძლება იყოს ვერცხლით ან სხვა ძვირფასი მეტალით შემკული და, შესაბამისად, მისი ფასები განსხვავებული იქნებოდა. მაგალითად, 1738 წელს, ასევე, „ნოქარისათვის“ შექმნილ ყაწიმში გადაუხდიათ ექვსი მინალთუნი. იხ.: მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 44.

⁹³ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 44.

⁹⁴ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან. IX-XIX სს. თბ. 1973, გვ. 58-60.

⁹⁵ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 43.

ჩოხა შეფასებულია გაცილებით იაფად – 11 შაურად.⁹⁶ იმავე ეპოქის სხვა საბუთში ჩოხის ფასად 14 შაურია ნაჩვენები.⁹⁷

საინტერესოა ხმლის ფასი. საბუთში ხმლის ფასად დასახელებულია სხვადასხვა თანხა: 1 მინალთუნი, 4 აბაზი და 18 შაური (ანუ მინალთუნზე 2 შაურით ნაკლები). აქ აღნიშნული უნდა იყოს ყველაზე იაფი ხმალი, რადგან ზემოთნახსენებ 1738 წლის საბუთში 18 შაურად ნაყიდ ხმალითან ერთად დასახელებულია ერთ-ერთი „ნოქარისათვის“ 4 მინალთუნად შეძენილი ხმალი.⁹⁸

აქვე მოვიტანთ სამხედრო საქმესთან დაკავშირებული სხვა ნივთების ფასებსაც: „ტალი (კაჟი – ა.თ.) უყიდუ თოფისთვის ერთი შაურისა“, „კარავის ფასათ მივე ხუთი მინალთუნი“, „ცხენის საჭედად მივე აბაზი“, „თოფის გასაკეთებათ ერთი ბისტი...“⁹⁹

შეიარაღების ფასების უკეთ აღსაქმელად გაგარკვიოთ იმდროინდელი ხორბლისა და მსხვილფეხა საქონლის ფასები. ბუნებრივია, ამ შემთხვევაში არ გამოგვადგება ზემოთ დასახელებული XVIII საუკუნის 70-90-იანი წლების ფასები. პაპუნა ორბელიანის ცნობით, 1740 წლის ახლო ხანებში ნადირ შაჰს ქართლის ყველა გადასახადის სანაცვლოდ ხორბალი მოუთხოვია და ფასიც თავად დაუწესებია: „...რაც ქართლის ქვეყანას ჩემი ხარჯი აძევსო, იმისი სულ ლიტრა ერთ ბისტათ პური მამეცითო...“¹⁰⁰ ნადირ შაჰის დაწესებული ფასის მიხედვით, 1 კოდი ხორბლის ღირებულება გამოდის ერთი აბაზი. წყაროებიდან ირკვევა, რომ ირანის შაჰმა საბაზრო ფასზე გაცილებით ნაკლებად შეაფასა ხობალი, რათა გაზრდილი შემოსავალი მიეღო. იგივე ავტორი გადასახადის ასეთი სახით დაწესების შედეგებს ასე გადმოგვცემს: „ქართლში პური ასე ძვირად იყო, რომ, თქვენმა მზემმა, ბევრჯელ ვნახეთ ბალახის კურკას გაახშობდიან, დაფქვიდენ და იმას სჭამდენ... თუ პურს სადმე გასასყიდს იშოვიდენ, თავისის კელით შვილებს აძლევდენ...“¹⁰¹ ამ ფაქტს იასე ოსეს ძე თავის თავგადასავალშიც ეხება – „...აბაზად კოდი პური ითხოვს და ორ მინალთუნად გვაყიდინეს და ისე წაგვართვეს...“¹⁰² როგორც ვხედავთ, ერთი მხრივ, დიდი რაოდენობით ხორბლის გადასახადის და, მეორე მხრივ, დაწესებული დაბალი ფასის გამო, 1740-იანი წლების დასაწყისში

⁹⁶ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 43.

⁹⁷ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 5.

⁹⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 43-44.

⁹⁹ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 43-44.

¹⁰⁰ პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი, გვ. 48.

¹⁰¹ პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი, გვ. 48-49.

¹⁰² ს. კაკაბაძე. თავგადასავალი იესე ოსეს შვილისა. ტფ. 1913, გვ. 8.

ქვეყანაში ხორბლის დეფიციტი შექმნილა. ყიველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ნადირ შაჰის დაწესებული ფასი (კოდი ხორბალი – 1 აბაზი) ხელოვნური იყო და არ შეესაბამებოდა რეალობას. ამ მოვლენას ხორბალზე ფასების მატება გამოუწვევია. 1741 წელს ერთი ხარვალი, ანუ 10 კოდი ხორბალი ღირდა 7 მინალთუნი,¹⁰³ რის მიხედვითაც, 1 კოდი ხორბლის ფასი 3 აბაზი და 2 შაური გამოდის. 1745 წელს კი 15 კოდი ხორბალი იყიდებოდა 9 მინალთუნად,¹⁰⁴ ანუ 1 კოდი – 3 აბაზად. იმავე ეპოქის საბუთში, რომელსაც კონკრეტული თარიღი არ გააჩნია და, ჩვენი ვარაუდით, ნადირ შაჰის მძიმე გადასახადების დაწესებამდე უნდა იყოს შედგენილი, აღნიშნულია, რომ ერთი კოდი ხორბალი 5 შაური ღირდა.¹⁰⁵ ერთი სიტყვით, დამკერობელის მიერ გაზრდილი ხარკის მოთხოვნის გამო კონკრეტულ ეპოქაში ხორბლის ფასი გაზრდის ტენდენციით ხასიათდებოდა. ხორბლის ფასთან იარაღის ფასის შედარებისას ამოსავალად უნდა ავიღოთ არა ნადირ შაჰის მიერ დაწესებული ფასი, არამედ 1741 წლამდელი რეალობა. აღნიშნულ წყაროებზე დაყრდნობით, ხორბლის საბაზრო ფასი 1741 წლამდე დაახლოებით 5 შაურიდან 2 აბაზამდე უნდა განვსაზღვროთ.

1745 წლის საბუთის მიხედვით ერთი ხარის ფასი 4 მინალთუნია.¹⁰⁶ დაახლოებით 2-2,5 მინალთუნი ეღირებოდა ერთი ძროხა.

ზემოთ მოტანილი ფასებიდან გამომდინარე, XVIII საუკუნის 40-იანი წლების დასაწყისში მოსახლეობის დაბალ ფენებში გავრცელებული თოფის შეძენა შესაძლებელი ყოფილა დაახლოებით 220-260 კილოგრამი ხორბლის, ან ერთი ძროხის, ანდაც 3 იაფფასიანი ჩოხის ფასად. ბუნერივია, საუბარია, კაჟის ჩახმახიან თოფებზე, რადგანაც სხვა ნივთებთან ერთად „ჩოქარისათვის“ ტალს, ანუ კაჟსაც ყიდულობდნენ. თოფის მოხმარებისათვის ყველა საჭირო ნივთის – საპირისწამლე (2 შაური), კაჟი (1 შაური), თოფის ჩასადები (1,5 შაური), ტყვია-წამალის გარკვეული მარაგი (6 შაური) – გათვალისწინებით, ქვედა ფენის მოსახლეობის ცეცხლსასროლი იარაღით აღჭურვისათვის საჭირო იყო დაახლ. 2,5 მინალთუნი. ხოლო, ამას თუ დავუმატებთ ხმალ-ხანჯალს, ნაბადს და სხვა აუცილებელ ნივთებს, გამოდის, რომ გლეხის შეიარაღების ფასი აჭარბებდა ერთი ხარის ღირებულებას. თუმცა, აქვე გასათვალისწინებელია, რომ მოსახლეობის დაბალი ფენები თოფისწამალს ხშირად

¹⁰³ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 49.

¹⁰⁴ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 53.

¹⁰⁵ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I, გვ. 5.

¹⁰⁶ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 53.

კუსტარულად ამზადებდნენ. ასევე, თავად მოიპოვებდნენ კაჟს.

რაც შეეხება ამავე საუკუნის II ნახევარში მასობრივად გავრცელებული თოფების ფასს, აღნიშნულის შესახებ ჩვენ რამდენიმე არაპირდაპირი ცნობა გავგაჩნია. როგორც ზემოთ ითქვა, XIX საუკუნის საბაჟო ტარიფში, რომელიც ასახავს XVIII საუკუნის II ნახევარის ვითარებას, დაფიქსირებულია თოფის ლულების – „ჩუქურთმიანი“ და „სადა“ – შემოზიდვის ფაქტები. ორივე სახის ლულაზე საბაჟო გადასახადი გაწერილია 22½ კაპიკის ოდენობით.¹⁰⁷ რუსული 22½ კაპიკი 1 აბაზის და ნახევარი შაურის ტოლფასია. როგორც ცნობილია, იმ პერიოდში ბაჟები საშუალოდ 10 პროცენტით იბეგრებოდა. შესაბამისად, თოფის ლულის საბაზრო ფასი გამოდის 2 მინალთუნი, 1 აბაზი და 1 შაური. ვგაქვს ცნობები თოფის მეორე უმთავრესი ნაწილის, კონდახის, ფასის შესახებაც – 1788 წლის ერასტი გოსტაშაბისშვილის დანახარჯის ნუსხაში აღნიშნულია: „...თოფის კონდახი გაუკეთებინე სამ აბაზათ ზურაბს...“¹⁰⁸ გიულდენშტედტს კი თავისი ექსპედიციის დანახარჯების ნუსხაში აღნიშნული აქვს, რომ 1772 წლის 14 მაისს „ერთი ეგერის თოფისთვის კონდახის გაკეთება ერთი მანეთი [დაჯდა]“¹⁰⁹ როგორც ჩანს, თოფის კონდახის დამზადება XVIII საუკუნის II ნახევარში 3 აბაზიდან 1 მინალთუნამდე ღირდა. თოფის ლულისა და კონდახის მაქსიმალური ფასი 3 მინალთუნი და 1 აბაზზე ცოტა მეტი გამოდის. თუ თოფის მესამე დეტალს, ანუ ჩახმახსაც გავითვალისწინებთ, ჩვენი აზრით, მასობრივად გავრცელებული თოფი იმ დროს დაახლოებით 4-5 მინალთუნი ეღირებოდა. ჩვენ მიერ განსაზღვრულ ფასს გარკვეულწილად ემთხვევა 1780 წლის დავით გოგიბედაშვილის არზა, სადაც აღნიშნულია, რომ 4 მინალთუნის გადასახადში მისი შვილისათვის ერთი თოფი გამოურთმევიათ.¹¹⁰

ერთი სიტყვით, ისევე როგორც XVIII საუკუნის 40-იან წლებში, საუკუნის II ნახევარშიც თოფის შეძენა შეიძლებოდა ერთი ძროხის ან დაახლოებით 200-300 კილოგრამი ხორბლის ფასად. თუმცა ეგრეთ წოდებულ იაფფასიან თოფებს შორისაც ყოფილა განსხვავება. შეძლებული გლეხის ოჯახის

¹⁰⁷ ნ. ქოიავა. ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები, გვ. 190; პ. გუგუშვილი. ქართული საბაჟო ტარიფი.

¹⁰⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 221.

¹⁰⁹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. II. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. თბ. 1964, გვ. 247.

¹¹⁰ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VII, გვ. 468.

გაყრის საქმეზე აღნიშნულია, რომ 1787 წელს დაკარგული თოფის სა-
ნაცვლოდ ერთი თუშანი (10 მინალთუნი) გადაუხდიათ.¹¹¹

არ გაგვჩინია ინფორმაცია იაფფასიანი დამზადების ღირებულების შესა-
ხებ, თუმცა, სავარაუდოდ, ის თოფზე იაფი იქნებოდა.

როგორც ვხედავთ, აღნიშნული ეპოქის საქართველოში ცეცხლსასრო-
ლი იარაღის ფასი საგანგაშოდ მაღალი არ იყო. ამავე დროს, არც დეფიცი-
ტური. ამდენად, გვიანდელ ეპოქაში, ძირითადად, XX საუკუნეში, საქართვე-
ლოს მთიანეთში ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალა, რომლის მიხედვითაც,
მასობრივად გავრცელებული თოფის ღირებულება განსაზღვრულია 10-15 და
ზოგჯერ 25 ძროხის ფასად, არის მნიშვნელოვნად გაზვიადებული.

აქვე, რა თქმა უნდა, ჩნდება კითხვა: ფეოდალურ ეპოქაში მოსახლეო-
ბის უმრავლესობას, რომელიც დაბეგრული იყო მრავალი სახელმწიფო და
საბატონო გადასახადით, შეეძლო თუ არა აღნიშნული ფასის გაღება თოფის
შესაძენად? თოფის ფასი ხომ ერთი სრულწლოვანი ადამიანის მთელი წლის
გამოსაკვებად საჭირო ხორბალის მარაგის ფასს უდრიდა. ამ ვითარების შე-
საფასებლად გასათვალისწინებელია შემდეგი გარემოება – წყაროებში ვხვდე-
ბით ფაქტებს, როდესაც სხვადასხვა წლებში სახელმწიფო, ეგრეთ წოდებულ,
„ღებულებას გარდა“, აწესებდა 2-3 მინალთუნის დამატებით გადასახადებს,
რომელსაც გლეხები იხდიდნენ და ამ გადასახადის შეგროვებას განსაკუთრე-
ბული გართულებები არ ახლდა. ჩვენი აზრით, ფეოდალური ეპოქის სიმძიმე-
ების მიუხედავად, ვინაიდან ყმა-გლეხთა უმრავლესობა ახერხებდა სხვადასხვა
წლებში დამატებითი გადასახადების გადახდას, თოფის შეძენაც შეეძლო.
ამასთანავე, აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ XVII საუკუნესა და
განსაკუთრებით XVIII საუკუნეში „ლეკიანობისა“ და სხვა საგარეო პრობლე-
მების გამო მოსახლეობისათვის თოფი წარმოადგენდა არა ფუფუნების საგანს,
არამედ ხშირად მოსახმარებელ პირველადი მოხმარების ნივთს. მასობრივ გა-
ვრცელებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ ოჯახის მიერ ერთხელ შეძენილ თოფს
რამდენიმე თაობა იყენებდა.

აქვე მოკლედ შევეხოთ თოფისწამლისა და ტყვიის ფასებს XVIII საუ-
კუნის II ნახევარში. გიულდენშტედტის ექსპედიციის დანახარჯების ნუსხაში
აღნიშნულია: „50 გირვანქა თოფის წამალში, არა მარტო ივეგერებისათვის,
არამედ ჩემი ამალისთვისაც დასარიცხებლად, თბილისში მივეცი თორმეტი მა-
ნეთი და ორმოცდაათი კაპიკი (ანუ 12,5 მინალთუნი – ა.თ.).“

¹¹¹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V, გვ. 352.

*50 გირვანქა ტყვიაში, ჩემი ამალისთვის დასარიცხებლად, თბილისში მივეცი შვიდი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი (1772 წლის 28 ივნისი)*¹¹²

გირვანქის წონა იმ დროს 409,512 გრამი იყო.¹¹³ 50 გირვანქა თოფისწამალი დაახლოებით 5,7 ლიტრის (20,5 კილოგრამის) ტოლფასია. შესაბამისად, ერთი ლიტრა თოფისწამლის ფასია 11 აბაზი (ანუ 2 მინალთუნი და 1 აბაზი). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XVIII საუკუნის 40-იან წლებში თოფისწამლის ფასი იყო 7 აბაზი. თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ იმ პერიოდში აბაზის წონა შეადგენდა 4,6 გრამს, ხოლო XVIII საუკუნის 60-90-იან წლებში – 2,9 გრამს, საუკუნის მანძილზე თოფისწამლის ფასი დაახლოებით თანაბარია.¹¹⁴ რაც შეეხება ტყვიას, გიულდენშტედტის ცნობით, იგივე რაოდენობის (50 გირვანქა) ტყვია თოფისწამლის ფასთან შედარებით დაახლოებით 40%-ით იაფად იყიდებოდა. როგორც ჩანს, ახტალის ვერცხლის საბადოს ამოქმედების შედეგად, სადაც ვერცხლის გამოღობის პროცესში დიდი რაოდენობით ტყვიას იღებდნენ, წინა პერიოდთან შედარებით ტყვია გააფუბულა.

* * *

როგორც აღვნიშნეთ, XVIII საუკუნის II ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შეიარაღებიდან გამოირიცხა მშვილდი და შუბი. ამ პერიოდში მნიშვნელოვნად გაიზარდა ქვეითი ჯარის როლი. როგორც ქვეითები, ასევე, ცხენოსანი ჯარი, ძირითადად, შეიარაღებული იყო თოფით, ხმალ-ხანჯლით და რიგ შემთხვევებში დამბახით.

ტურნეფორის ცნობით, აღმოსავლეთის ქვეყნებში თოფის სწრაფად დასატენად ქალაქის მასრას იყენებდნენ, სადაც მოთავსებული იყო ტყვიაწამალი. მისი გადმოცემით, *„...კბილით გახსნიან ქალაქს იმ მხარეს, სადაც თოფის წამალია მოთავსებული, სწრაფად ჩაყრიან თოფის ლულაში და შივ ქალაქის მიღში დარჩენილ ტყვიას ჩაყრილებენ. თოფის დატენვა ხდება ზემოდან ზუბებით, ხოლო ქალაქს, რომელშიაც თოფის წამალი და ტყვია იყო*

¹¹² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. II, გვ. 257.

¹¹³ გ. ჯაფარიძე. ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, გვ. 71.

¹¹⁴ აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ გიულდენშტედტისავე ინფორმაციით, იმავე პერიოდში ყიზლარში თოფისწამლის ფასი თბილისის ფასთან შედარებით 25%-ით ნაკლები იყო. თანაც რუსული თოფის წამალის ხარისხი გაცილებით სჯობდა ქართულ ანალოგს. იხ.: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. II, გვ. 245.

გახვეული, საცობად იყენებენ...“¹¹⁵ ტურნეფორის მიერ აღწერილი მასრის მსგავსი, ჩანს, საქართველოშიც გამოიყენებოდა. სულხან-საბას განმარტებით, „მასრა არს ლერწამი, საზედაოს დასახვეველი, გინა თოფის წამლის ჩასაყრელი, გინა რაღც კალამსავით გაკვრეტილია მოვრძე“¹¹⁶ როგორც ჩანს, საქართველოში ქაღალდის მასრის ნაცვლად ლერწმის მასრას იყენებდნენ, სადაც თოფის ერთი გასროლისათვის საჭირო ტყვია-წამალი იყო მოთავსებული. სწორედ ამ პერიოდიდან უნდა დამატებოდა ჩოხას სამასრეები¹¹⁷ და მასში სწორედ ლერწამის მასრები უნდა ყოფილიყო ჩადებული, რომელიც მოგვიანებით ლამაზმა დეკორაციებმა შეცვალა. თოფისწამლისა და ტყვიის ლულაში მოთავსების შემდეგ ჰერმეტიულობისათვის საქართველოში არა ქაღალდს, არამედ „ძონძს“, ანუ სამოსელის ძველ ნაგლეჯს იყენებდნენ.¹¹⁸ რაც შეეხება საპირისწამლეს, ის ჩოხის სამასრეების პარალელურად გამოიყენებოდა, რადგან მასში გაცილებით მეტი თოფისწამლის მარაგი იყო მოთავსებული. ამასთანავე, მასრებში გამზადებული თოფისწამლის გარდა, თოფის გასროლისათვის საჭირო იყო მცირე რაოდენობის ღენთის ფალიაზე მობნევაც.

XVIII საუკუნის მიწურულის ქართულ შეიარაღებასთან დაკავშირებით მეტად საგულისხმო ინფორმაციის შემცველია საისტორიო არქივში დაცული 1788 წლის 29 აპრილით დათარიღებული ერეკლე II-ის მოკლე წერილი თბილისის მელიქისადმი. მასში აღნიშნულია:

„ქ. მელიქო ავეტიქ! თოფნი ბაში ოცს თოფს მოგცემს. სალდათებისათვის შენ უნდა გააწყობინო ჩაზმახითა და შტიკებით. რაც დაიხარჯოს, თოფნიბაშს ყაბზი მოაწერინე. აპრილის კთ (29) ქეს უოვ (1788)“¹¹⁹

¹¹⁵ შ. პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბ. 1988, გვ. 103.

¹¹⁶ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, გვ. 444.

¹¹⁷ დაახლოებით იმავე პერიოდით განსაზღვრავს რ. თოფნიშვილი ჩოხაზე სამასრეების გაჩენას. მისი დაკვირვებით, სამასრეები მხოლოდ სოციალურად დაწინაურებულთა სამოსზე იყო დატანილი. იხ.: რ. თოფნიშვილი. ქართული სამოსის ისტორიიდან: ჩოხა-ახალუხი. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის შრომები. ტ. IX. თბ. 2015, გვ. 222-223.

¹¹⁸ „ძონძი არს ყოველივე სამოსელთაგან ძველი და ნაგლეჯი...“. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. II, გვ. 356.

¹¹⁹ საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი (სცსა). ფ. 1448, საბ №4528. საბუთის ანოტაცია გამოქვეყნებულია მ. ჭუმბურიძის მიერ. იხ.:

როგორც ვხედავთ, ერეკლე II თბილისის მელიქს თოფებზე ჩახმახისა და „შტიკების“ გაწყობას ავალბეს. ჩვენი აზრით, ერეკლე II დაზიანებული თოფების ჩახმახების შეკეთებას ითხოვდა, რადგან ამ პერიოდში ჩახმახი ისედაც ყველა თოფს გააჩნდა, ხოლო ჩახმახის გაუმჯობესებულ ვარიანტზე მინიშნების გაკეთება შეუძლებლად მიგვაჩნია. აქ უფრო საინტერესო ის ფაქტია, რომ მეფე თოფებზე „შტიკების“, ანუ ხიშტების დაყენებას ითხოვს, რაც ერთგვარი სიახლეა. საინტერესოა, გავარკვიოთ, ვინ არიან „საღდათები“, რომლის თოფებზე ერეკლე II ხიშტების დაყენებას ითხოვს. თავდაპირველად აღვნიშნავთ, რომ რუსეთის არმიის წევრები ისინი ვერ იქნებიან, რადგან 1788 წელს საქართველოში რუსული ჯარის ნაწილები არ იმყოფებოდა.¹²⁰ „საღდათებად“ ქართულ წყაროებში არც თუ იშვიათად იწოდებიან ეგრეთ წოდებული „თოფჩები“, ანუ საარტილერიო დანაყოფის წევრები. მაგალითად, 1788 წელს ერეკლე II მანუჩარ მდივანს მიმართავს: *„მანუჩარ, მაისის მორიგის თეთრიდამ თოფხანაში განწესებულთ საღდათებს ერთს სერჟანტს, ორს კაპრალს და ცამეტს საღდათს თავეთ განწესებული სამისთვის ჯამავირი... მოეც“*.¹²¹ ასევე, „ახტალის ვერცხლის გამოსავლის და ხარჯის წიგნში“ აღნიშნულია: *„...ერთის სოღდათის ტანისამოსის ფასად დაწერილა, რომ შაქარას მიეცეს. ამ ბარათს უკან წერია, რომ ეს თეთრი სოღდათს აღარ მისცემია, თოფხანაზედ დახარჯულა...“*¹²² საბუთში ასახულია 1788 წლის 17 ნოემბერის დანახარჯი.

ლოკუმენტში თოფჩიბაშის, ანუ ქართული საარტილერიო შენაერთის მეთაურის მოხსენება ცხადყოფს, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გრაქვს სწორედ ქართველ „საღდათებთან“, ანუ თოფხანის ჯარისკაცებთან.

წერილის შინაარსიდან ჩანს, რომ ერეკლე II თოფებზე ხიშტების დაყენებას სთხოვს არა უშუალოდ ხელოსნებს, არამედ ქალაქის მელიქს, რომელსაც, ბუნებრივია, „მეთოფეებისათვის“ უნდა დაევალებინა ეს საქმე. რადგან ერეკლე II შუამავალს სთხოვს აღნიშნული საქმის შესრულებას და,

ერეკლე II-ის მიერ გაცემული საბუთები. 1736-1797 წლები. ავტორ-შემდგ. მ. ჭუმბურიძე. თბ. 2008, გვ. 161.

¹²⁰ გეორგიევსკის ტრაქტატის საფუძველზე საქართველოში მყოფი რუსული ჯარი 1787 წლის სექტემბერში რუსეთ-ოსმალეთის ომის დაწყებისთანავე რუსეთში გაემგზავრა. იხ.: მ. დუმბაძე. საგარეო ორიენტაციის გადასინჯვა. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 712-714.

¹²¹ აკ. კლიმაშვილი. საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში, გვ. 270.

¹²² მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. III, გვ. 97.

ამასთანავე, არც რაიმე განსაკუთრებულ ინსტრუქციას იძლევა, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ თოფებზე ხიშტების დაყენება თბილისელი ხელოსნებისათვის იმ დროს უკვე ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა. თბილისელი ხელოსნები თოფებზე ხიშტის დაყენების ტექნიკას, ხოლო ქართველი ჯარისკაცები მისი გამოყენების პრაქტიკას შეისწავლიდნენ რუსი სამხედროებისაგან, რომლებიც საქართველოში რამდენიმე წლის მანძილზე (1769-1773 წწ.; 1783-1787 წწ.) იმყოფებოდნენ. როგორც ვხედავთ, თბილისელ ხელოსნებს 1788 წლისთვის თოფზე ხიშტის დაყენება სცოდნიათ, ხოლო ქართველ ჯარისკაცებს – ხიშტიანი თოფის ხელჩართულ ბრძოლაში გამოყენება. ბუნებრივია, ქართველების თოფების უმეტესობას ხიშტი არ გააჩნდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში წყაროებში ეს ფაქტი ასახვას ჰპოვებდა. ჩვენი აზრით, ხიშტიანი თოფებით შეიარაღებულები სწორედ საარტილერიო შენაერთის წევრები იყვნენ. შესაძლებელია, ასეთი შეიარაღება გააჩნდა მუდმივი ჯარის კიდევ ერთ მცირერიცხოვან ნაირსახეობას – „ქეშიკებს“, ანუ მეფის მცველ ჯარს. საარტილერიო შენაერთი იმ დროისათვის დაახლ. 400 „საღლათისა“ და ოფიცრისაგან შედგებოდა. რამდენიმე ასეულ კაცს მოითვლიდა მეფის მცველი რაზმი – „ქეშიკები“.¹²³

როგორც ჩვენს ერთ-ერთ წინა სტატიაში გავარკვეეთ, აღნიშნული სამხედრო დანაყოფები XVIII საუკუნის II ნახევარში შეიარაღებული ყოფილა ხელეუბნარებითაც.¹²⁴ საქართველოში რუსეთის იმპერიის წარმომადგენლის ლვოვის 1772 წლის მოხსენებდან ირკვევა, რომ ერეკლე II-ს მუდმივი სამხედრო ძალებისათვის უნიფორმების მსგავსი სპეციალური სამოსიც შემოუღია.¹²⁵ აქვე აღვნიშნავთ, რომ იმდროინდელი ქართული არტილერია, უკვე „ვეროპული კალიბრით“ იყო დამზადებული.¹²⁶

სტატიის თემატიკიდან გამომდინარე, ამჯერად ჩვენ სამხედრო ტაქტიკაში განხორციელებულ ცვლილებებს არ შევეხებით, რადგან ეს ცალკე

¹²³ „თოფებისა“ და „ქეშიკების“ შესახებ იხილეთ.: ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 146-158.

¹²⁴ ა. თაბუაშვილი. მასალები გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის, გვ. 215-226.

¹²⁵ Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, გვ. 364.

¹²⁶ აკ. კლიმიაშვილი. საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში; ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 146-155.

კვლევის საგანია. თუმცა აღვნიშნავთ, რომ XVIII საუკუნის ბოლო მეოთხედისათვის აღმოსავლეთ საქართველოში მინიმუმ მცირერიცხოვანი ელიტარული სამხედრო ნაწილები, რომლებიც მუდმივად გადიოდნენ წვრთნებს, ფლობდნენ იმ დროისათვის მოწინავე ტაქტიკის ელემენტებს. ხოლო მოსახლეობის მასობრივი შეიარაღების თვალსაზრისით XVIII საუკუნის II ნახევარში ქართლ-კახეთის სამეფო რამდენადმე უსწრებდა მეზობელ სახანოებსა და ირანს, სადაც ამ დროს ჯარის დიდი ნაწილი მოძველებული, მათ შორის, პატრუქიანი თოფებით იყო შეიარაღებული. ყველა ეს სიახლე არ ფიქსირდება დასავლეთ საქართველოში, სადაც, როგორც აღვნიშნეთ, XVIII საუკუნის განმავლობაში ცეცხლსასროლი იარაღის ფართოდ გავრცელების მიუხედავად, ძველი შეიარაღების ნაწილი ჯერ კიდევ რჩებოდა სამხედრო არსენალში. ასეთ სურათს ვიღებთ XVII-XVIII საუკუნეში საქართველოში მოსახლეობის შეიარაღების, იარაღის დამზადებისა და ფასების შესახებ.

Apolon Tabuashvili

ON SPREAD, PRODUCTION AND PRICES OF FIREARM IN GEORGIA

Summary

In the 17th century the production of firearms started in Georgia, but among the population it had been spread much earlier as imported product or was obtained through the looting in the warfare. According to the historical sources, the small part of the Georgian army had guns and pistols already in the end of the 16th century. The portion of the guns increased in the 17th century. In accordance with the census, *davtar* of Saamilakhvro district, in the end of 17th century 40% of the whole population was equipped with firearms. But in the 18th century more than 80% of the population was armed with firelock guns, which is confirmed by the census *davtars* and by the foreign and the Georgian sources as well.

The massive distribution of the guns and the pistols was caused by the development of the local industry. The places for the manufacture of the guns were as following: Tbilisi, Samegrelo region, Svaneti region, Machakhela gorge etc. Probably by the end of the 17th century firelock guns were produced in Georgia. The artisans of Tbilisi played the most important role in spread of firearms in Georgia.

The firelock gun consists of three main details, these are: gun barrel, lock and stock. The *mezarnishes* (jeweller, who adorns things with precious metal) were adorning expensive firearms with gold, silver and other precious material. The barrels were imported, which was mainly brought from the Crimea. According to the historical sources, the artisans of a lock, stock and generally, of the firearm are attested in Tbilisi and also in the provinces.

According to the 18th century data, the price for the expensive guns was 8-10 tumans, which was equal to approx. 4-6 tons of wheat, or equivalent to 20-25 cows' price. But the gun that was used by the lower class members could have been obtained for the price of one cow, which is equal to 200-300 kilograms of wheat.